

ÉGER GYÖRGY

**REGIONALIZMUS, HATÁROK ÉS KISEBBSÉGEK
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN**

Szemponatok a határrégiók vizsgálatának elméleti megközelítéséhez

BKE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék

Témavezető: Prof. Dr. Kiss J. László

Bíráló Bizottság:

Copyright: Éger György

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Nemzetközi Kapcsolatok Ph.D. - program

**REGIONALIZMUS, HATÁROK ÉS KISEBBSÉGEK
KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN**

Szemponatok a határrégiók vizsgálatának elméleti megközelítéséhez

Ph. D. értekezés

dr. Éger György

Budapest, 2000.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS

I. RÉSZ

1. fejezet

AZ EURÓPAI REGIONALIZMUS ELŐZMÉNYEI

2. fejezet

AZ EURÓPAI REGIONALIZMUS NÉHÁNY JELLEMZŐJE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

2.1 A nyugat-európai regionalizmus kialakulásának lépcsőfokai

2.2 Az európai intézmények és a regionalizmus a nyolcvanas évektől

2.3 A regionalizmus típusai Kelet-Közép-Európában 1989 előtt

2.4 A regionalizmus jellemzői Kelet-Közép-Európában 1989 után

3. fejezet

AZ EURORÉGIÓ MINT AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ SAJÁTOS TÉRBELI VETÜLETE

3.1 Az eurorégió fogalmáról

3.2 Eurorégiók Nyugat-Európában

3.3 Eurorégiók a volt vasfüggönytől keletre

3.4 Kísérlet a múlt meghaladására: együttműködés Európa egykori legkeményebb határán - a Barents Euro-Arctic régió esete

3.5 Magyarország és az eurorégiók

3.6 Ami közös és ami különbözik

4. fejezet

A REGIONALIZMUS ÉS A HATÁROK

II. RÉSZ

FOGALMAK, DEFINÍCIÓK, ÉRTELMEZÉSEK

1. fejezet

A régió

2. fejezet

A regionalizmus

3. fejezet

A határ

4. fejezet

A periféria

5. fejezet

A határmenti térségek és a határmentiség

6. fejezet

Regionalizmus és etnicitás

III. RÉSZ

A KÖZÉP-EURÓPAI REGIONALIZMUS NÉHÁNY EMPIRIKUS

JELLEMZŐJE

1. fejezet

Módszertani ismertetés

2. fejezet

A határ, ami elválaszt és összeköt. Életmód, életkörülmények, etnikai preferenciák az országhatár mentén élő magyar népesség körében

3. fejezet

Adalékok a magyar-szlovák-osztrák határvidék társadalomképzéséhez

4. fejezet

Kettős tükörben. Etnikai preferenciák néhány közép-európai határtérségben

5. fejezet

Vallás, etnikum, régió. Néhány közép-európai régió vallásszociológiai jellemzői

6. fejezet

Az élő és az eltűnt identitás nyomában: Kárpátalja és Burgenland összehasonlító elemzése

ÖSSZEGZÉS

HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYKÖRÉBE TARTOZÓ PUBLIKÁCIÓK

JEGYZÉKE

MELLÉKLET

1. Települési lista
2. Térképek
3. Táblázatok

BEVEZETÉS

1989 után Európában kétirányú - részben egymásnak ellentmondó, részben egymást kiegészítő - folyamat megy végbe: egyrészt látványosan felgyorsult a politikai-gazdasági integráció, másrészt korábbi államalakulatok töredezték kisebb egységekre. (Ez utóbbi eredményeként 1989 óta Európában az államok száma tizenkilencel, a határok hossza pedig 14200 km-rel nőtt.)⁽¹⁾

Mindkét folyamat mozgatórugója, kulcseleme a *regionalizmus*.

Nem meglepő tehát, hogy a regionalizmus a kilencvenes évek politikai, illetve társadalomtudományi diskurzusának egyik kulcsszava.

A regionalizmus azonban nemcsak a média és a politikusok kedvenc témája, hanem az egész Európát átfogó politikai jelenség is, a Maastricht utáni korszak egyik markáns jellemzője. A "régiók Európája" egyre inkább valósággá válik.

Történetileg vizsgálva a kérdést, elmondhatjuk, hogy egy csaknem teljesen új jelenséggel állunk szemben. Teljesen egyetértek Martin Peterson megállapításával, aki egyik legújabb tanulmányában kijelenti: "The region and regionalism have neither been known nor been recognized as affirmative concepts before the 1970s."⁽²⁾

Erre az új jelenségre, ha némi késéssel is, de napjainkban annál erősebb koncentrációval reagál a tudományos közvélemény is. A tudományos világ érdeklődésének a felkeltésében alighanem szerepet játszottak az Európában 1989/90 után végbement politikai események: egyrészt az államszocialista rendszerek összeomlása, másrészt a kilencvenes évek elejétől Nyugat-Európában az egyre erősödő integrációs folyamat.

A regionalizmusnak az elmúlt tíz-tizenöt év folyamán szinte a semmiből óriási irodalma keletkezett. A jelenség hatott a már létező diszciplínák gondolkodására, és azokon belül új iskolák, illetve irányzatok kialakulását vagy megerősödését is eredményezte.

A regionalizmussal foglalkozó kutatásokat, illetve tanulmányokat két nagy csoportba oszthatjuk.

a/ szaktudományos megközelítésűek

b/ aktuálpolitikai megközelítésűek.

A **tudományos** feldolgozásokon belül az alábbi diszciplinák a leggyakoribbak: *történeti* (ezen belül eszmetörténeti és politikatörténeti); *földrajzi* (ezen belül az ún. "human geography" és a "political geography" látványos dominanciájával); valamint *szociológiai* és *politológiai* megközelítésű művek.

A **politikai** tanulmányok többnyire az európai integrációs folyamathoz, részben az EU bővítéséhez kapcsolódnak.

Napjaink tudományos érdeklődésére az is jellemző, hogy a regionalizmus jelenséggel együtt vizsgálják bizonyos, szorosan kapcsolódó problémákat. A *kisebbségi, nemzetiségi* kérdésnek eddig is beláthatatlanul gazdag irodalma volt. Újabban azonban számos szerző foglalkozik a probléma komplex megközelítésével, nevezetesen a *regionalizmus, a határtérségek* és az *etnikai kérdések* együttes vizsgálatával.

Az eddigiekből talán már kirajzolódnak a megírandó disszertáció főbb gondolati csomópontjai. Egy hosszabb kutatás keretében illeszkedően egyrészt szó lesz az európai regionalizmus eseménytörténetéről és kelet-közép-európai térhódításáról, másrészt - mivel a kapcsolódó fogalmak szaktudományos használata sem egyértelmű -, kísérlet történik ezek fogalmi tisztázására, definiálására. Az elméleti megközelítés mellett a dolgozat második részében kitérek egy, a közelmúltban általam vezetett nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredményeinek ismertetésére, különös tekintettel az életkörülmények, életmód valamint az etnikai preferenciák alakulására néhány közép-európai határtérségben. Az értekezés végső célja, hogy adalékul szolgáljon a *regionalizmus, mint a nemzetközi kapcsolatok fontos rendező elve* jobb megértéséhez.

I. RÉSZ

1. fejezet

AZ EURÓPAI REGIONALIZMUS ELŐZMÉNYEI

Mielőtt a mai európai regionalizmus jellemzőinek elemzésébe bocsátkoznánk, kívánatos ennek politika- és eszmetörténeti előzményeit legalább vázlatosan áttekinteni.

A mai Európa regionális hagyományait vizsgálva legalább a középkorig kellene visszamenni; erre azonban a dolgozat terjedelmi korlátai miatt nincsen mód. Érdeemes azonban megemlíteni, hogy kontinensünk számos országában - ilyenek például Spanyolország, Olaszország, Franciaország, Németország - máig élnek a középkori regionális struktúrák utódai illetve ezek tudati tükröződése.⁽³⁾

A francia forradalom utáni fejleményeket azonban már a mai regionalizmus közvetlen előzményének tekinthetjük, így tárgyalásától nem is lehet eltekinteni.

A 20. századi regionalizmus előképe a 19. századi *föderalizmus*. A föderalizmus azonban nemcsak történeti okok miatt érdekes számunkra, hanem azért is, mert bizonyos országokban (Németország, Ausztria, Svájc) ma is a regionalizmus sajátos formáját jelenti.⁽⁴⁾

Mivel az európai föderális szerkezetű államok közül lélekszámát, politikai súlyát valamint a föderalizmus hagyományát tekintve Németország az első helyen áll, ezen ország példáján szemléltetem a regionalizmus e sajátos 19. századi formáját.

A föderalizmus - Thomas Ellwein meghatározása szerint - nem mást jelent, mint hogy önálló államok vagy államképződmények egyetlen, közös állammá kapcsolódtak össze, feladták és a tagállamok között osztották fel állami funkcióikat.⁽⁵⁾ Ma már szinte hihetetlen, de tény, hogy a 18/19. század fordulóján körülbelül 2000 kislejedelemség, területi-közigazgatási egység alkotta a német birodalmat.

A német-római császárság bukása (1806) után az 1814-ben létrejött Német Szövetség megalkotásában 39 állam vett részt. Ezek az államok kötelezték magukat arra, hogy egymás ellen nem viselnek háborút, továbbá bizonyos ügyeket közösen intéznek, azonban nemzetközi jogilag szuverén államok maradtak.

Az 1848-as forradalmi kísérlet bukása után a német egyesülés jó húsz évvel később, 1870-ben jött létre, Poroszország irányításával. Ekkor a birodalomhoz huszonkét fejedelemség és három város csatlakozott. Az 1870-es alkotmány - hasonlóan az 1848-

as tervezethez - föderalista alapra helyezkedett. Az állam - a külügyi szolgálatot és a postát leszámítva - nem kapott saját közigazgatási apparátust. A birodalom feladatait az egyes tagállamok voltak hivatottak ellátni.

Az 1919-es weimari alkotmány lényegében ezt az elvet követte, megőrizve a szövetségi államszerkezetet, bár a tartományok pozíciója némiképp gyengül. Központi hatáskörbe került például a pénzügyi igazgatás.

A német történelem harmadik szövetségi állama 1949-ben alakult meg. Az NSZK 1949-es Alkotmánytörvénye szintén a föderalista elvet követte, sőt a tartományok végrehajtói hatalma még erősödött is. Államelméletileg ez szükséges is volt, hiszen a *föderalizmus* nem egyéb mint a *hatalom megosztásának egy sajátos formája* (Ellwein) - ez pedig a náci diktatúra tapasztalatai után föltétlenül kívánatosnak bizonyult. Az idők folyamán kialakult a német föderalizmus mai gyakorlata: az állami feladatok megoszlanak a szövetségi kormány és a tartományok között. A tartományok 1949 után nagyobb készséget mutattak bizonyos feladatok átruházására: a külpolitika, a védelmi és a pénzügyi politika mellett idővel a szociális- és a gazdaságpolitika is szövetségi hatáskörbe került. Ehhez később még a közlekedés és a környezetvédelem is csatlakozott. Ezzel szemben például az oktatásügy és az önkormányzatokkal kapcsolatos kérdések és feladatok messzemenően tartományi hatáskörben maradtak.

A fentiek alapján elmondható, hogy a föderalizmus német típusa ekképp "kooperatív föderalizmus", amely együttműködésre és ezzel bizonyos fokú központosításra, illetve a tartományok önállóságának nyomatékos hangsúlyozására, feladatköreik önálló, egymástól független ellátására épül.⁽⁶⁾

AZ EURÓPAI REGIONALIZMUS NÉHÁNY JELLEMZŐJE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

2.1 A nyugat-európai regionalizmus kialakulásának lépcsőfokai

a) Államközi és felülről szervezett regionalizmus

A második világháború után, az ötvenes évektől Észak- és Nyugat-Európában integrációs törekvések indultak el. Ezek között találhatunk hagyományos, történelmi alapokon nyugvó együttműködések, illetve új típusú szerveződések. Az előbbire példa a skandináv, a Benelux- és a német nyelvterület államainak integrációja, az utóbbira az Európai Közösség. Dióhéjban szervezési formájuk, működési területük néhány legfontosabb jellemzője:

- A skandináv integráció első intézménye az 1953-as alapítású Északi Tanács, amely az öt tagország parlamentjének és kormányának tanácsadó szerve. A Tanács a gazdasági, törvényhozási, társadalmi, kulturális, továbbá környezetvédelmi kérdések koordinálásával foglalkozik. Az északi együttműködés egyik legfontosabb gyakorlati eredménye, hogy Európában elsőként, már 1954-ben létrejött a közös skandináv munkaerőpiac. Ez azt jelenti, hogy a tagországok állampolgárai szabadon, minden megkötés nélkül vállalhatnak munkát, és letelepedhetnek a közösség bármely államában külön munkavállalási és tartózkodási engedély nélkül.

- A Benelux államok együttműködése elsősorban gazdasági jellegű. A három ország vám- és valutauniója az 1948. január 1-jén aláírt hágai jegyzőkönyvvel jött létre. Ez a jegyzőkönyv eltörölte köztük a vámilletéket, s közös vámtarifát szabott meg a más országokra kivetett illeték tekintetében. A gazdasági unióra vonatkozó egyezményük 1960-tól hatályos.

- A közép-európai német nyelvterület - Ausztria, NSZK, Svájc államainak kooperációja leginkább a kulturális együttműködésre, továbbá a határ menti térségekre, valamint a polgárok szabad mozgására és a turizmusra irányult.

Az európai integráció legnagyobb formátumú, új típusú alakulata az Európai Gazdasági Közösség. Ennek a dolgotatnak nem lehet a feladata, hogy az 1957. március 25-én aláírt Római Szerződéstől az új Európa alapjait lerakó Maastrichti Szerződésig nyomon kövesse az EU alakulását. Annyit azonban bizonyára leszögezhetünk, hogy az

ezredvég Európájának legfontosabb politikai és gazdasági formációja, melynek egyre nagyobb és közvetlen hatása van térségünkre is.

Az előbb ismertetett nyugat-európai integrációs modelleket két típusba sorolhatjuk:

- a Benelux a skandináv, és a német nyelvterület országainak együttműködését *történeti* alapú illetve gyökerű integrációnak tekintem, mivel az évszázados közös múlt, a közös történelem, a részben azonos állami keret, esetenként perszónálunió* (Skandinávia esete) illetve a közös nyelv és kultúra talaján fejlődött. Itt tehát organikus, szerves fejlődésről van szó.
- A másik nagy európai integrációs modell ezzel szemben elsősorban *gazdaságpolitikai és ideológiai* alapú. A gazdasági érdekek fontosságát bizonyítja régebbi hivatalos elnevezése - Európai Gazdasági Közösség, Közös Piac, - illetve az első két évtized fontos intézkedései: megszüntették a tagországok közötti vámokat és életbe léptették a közös külső vámtarifát (1968. július 1.); kidolgozták és 1970-ig bevezették a legfontosabb mezőgazdasági termékekre a közös agrárpiaci rendtartást; megvalósult a tőke és a munkaerő szabad áramlása stb.

Ami a politikai-ideológiai alapot illeti, meg kell említeni egyrészt a páneurópai gondolatot, másrészt az Egyesült Államok és Japán világpolitikai és világgazdasági terjeszkedésére adott nyugat-európai választ.

b) Alulról felfelé irányuló regionalizmus

A nyugat-európai határmenti térségek együttműködésének új formája az **eurorégiók** kialakulása. Az előzőektől abban különbözik, hogy nem államközi, hanem térségek, régiók közötti kooperációról van szó, mely a tapasztalatok szerint a határmenti együttműködés legeredményesebb formája. Az eurorégiókkal fontosságuk okán a dolgozat későbbi részében külön foglalkozunk. Itt most a történeti ismertetés keretében legyen elég annyi, hogy 1963 és 1990 között - a dolog természetéből következően elsősorban Nyugat-Európában - számos határon átívelő regionális érdekközösség alakult. Ezek közül a fontosabak:

A transznacionális regionalizmus európai formációi 1963-1990

* Norvégia: 1380-1814-ig dán fennhatóság alatt
1814-1905-ig perszónálunió Svédországgal
Finnország: ~1200-1809 A svéd királyság része
1809-1917 orosz nagyhercegség

1.) Regio Basiliensis

1963. február 25-én alakult meg a Regio Basiliensis Egyesület a svájci egyesületi jog alapján.

1971. június 25: "Conference Tripartite"

konferencia a határtérségek regionális koordinációja témakörében (nem állami szintű rendezvény)

Résztevők: Basel kanton

Haut Rhin megye (Franciaország)

Südbaden (Németország)

1972: hosszútávú összehangolt fejlesztési/koordinációs program

kulcsponatok: - infrastruktúra fejlesztés

- elnéptelenedés korlátozása = széttelepülés

- a strukturális hibák kiküszöbölése

- életminőség színvonalának javítása

- társadalmi, gazdasági és ökológiai szempontból vonzó és

megfelelő táj kialakítása

2.) Moyenne Alsace - Breisgan Érdekközösség (CIMAB)

1964. november 16., egyesület, székhelye Colmar.

3.) Alpesi Országok Munkaközössége (ARGE ALP)

1972. október 12/13. Mösern/Tirol alakult meg.

Tagok: Bajorország továbbá

Trient és Bozen - Dél-Tirol Autonóm Tartomány (Olaszország)

Granbünden, St-Gallen kanton (Svájc), Lombardia, (Franciaország)

Tirol, Voralberg tartomány (Ausztria)

4.) EUREGIO

EUREGIO - Tanács 1978. április 15.

két holland (Twente, Oost-Gelderland) és egy német települési szövetség (Rhein-Ems e. V.) együttműködése összesen 92 község és járás képviselőjében

5.) Alpok-Adria Munkaközösség

1978. november 20.

A Keleti-Alpok térségének tartományai és régiói alapították.

1989-ben kibővült. Tagjai:

Ausztriából: Burgenland, Karintia, Felső-Ausztria, Stájerország, Salzburg

Olaszországból: Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Alto-Adige, Lombardia (megfigyelő)

Német Szövetségi Köztársaságból: Bajorország

a volt Jugoszláviából: Horvátország, Szlovénia

Magyarországról: Győr-Sopron, Vas, Somogy és Zala megye

6.) A Nyugati Alpok Kantonjainak és Régióinak Munkaközössége (COTRAO)

1982. április 2-án alakult Marseille-ben

8 régió és kanton részvételével:

(Provence, Alpes-Côte d'Azur, Rhone-Alpes, Liguria, Piemont, Val d'Aosta, Genéve, Valais, Vaud)

7.) Pireneusi Munkaközösség

1983. április 15-én Bordeaux-ban alakult. Tagjai: Aquitaine, Aragon, Catalogne, Euzkadi, Languedoc-Roussillon, Midi-Pyrenées, Navarre, Andorra.

8.) Jura Munkaközösség

1985. május 3-án alakult. Tagjai Jura, Bern és Neuchâtel kantonok valamint francia részről Franche-Comté régió.

9.) Genfi-tó Tanács

1987. február 19. Tagok: Vaud, Valais, Genéve kantonok (Svájc) valamint Ain és Haute-Savoie megyék (Franciaország)

10.) Duna-menti Országok Munkaközössége

1990. május 17. Tagok: Németország, Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia és Moldávia Duna-menti régiói. A dél-morvaországi és a nyugat-szlovákiai járások megfigyelői státusban vannak.⁽⁷⁾

Az eddigiek összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy a hetvenes-nyolcvanas évektől váltás történt a (nyugat)-európai regionalizmus ideológiájában és az ezt követő gyakorlatban: míg a II. világháború után az államközpontú regionalizmus volt az uralkodó, a jelzett időszak óta fokozatosan előtérbe került az alulról építkező, elsősorban határmenti térségeket érintő regionalizmus.

2.2 Az európai intézmények és a regionalizmus a nyolcvanas évektől

A nyugat-európai regionalizmus a nyolcvanas évektől újabb lendületet és politikai jelentőséget kapott. Ez utóbbi párhuzamosan nőtt az európai intézmények presztizsének és befolyásának növekedésével. Az Európa Tanács, az Európa Parlament és az Európai Unió egyaránt fontos elvi- politikai állásfoglalásokat, deklarációkat tett közzé a fenti kérdésben, másrészt saját intézményeket hozott létre a probléma megfelelő kezelése érdekében.

Az említett intézmények közül az **Európa Tanács** foglalkozik legrégebben és talán legelmélyültebben a regionalizmus kérdéskörével. Az Európa Tanács már 1980-ban dokumentumot fogadott el, melyben szorgalmazza a szomszédos térségek határontúli együttműködését (106. számú Európai Egyezmény: Európai keretegyezmény a területi önkormányzatok illetve hatóságok határontúli együttműködéséről. Madrid, 1980. május 21.).⁽⁸⁾ Jelenleg a határmenti együttműködésben körülbelül 60 régió vesz részt. Magyarország 1992-ben csatlakozott az egyezményhez.

Az Európa Tanács keretében jött létre a *Helyi és Regionális Közhatalóságok Állandó Konferenciája* (1988). A konferenciának egyik legfontosabb dokumentuma az "Autonómia, kisebbségek, nacionalizmus és európai egység" címet viseli (232. számú Határozat, 1992). Ez az egyik első európai dokumentum az 1989/90-es változások után, mely együtt, komplexen kezeli a regionális és etnikai problémát.

A Határozat szükségesnek tartja, hogy minden tagállam "teremtse meg a társadalom egészére kiterjedő demokráciát a szubszidiaritás elve alapján, amelyen A Helyi Önkormányzat Európai Chartája alapul, oly módon, hogy a hatalom széles körben megosztásra kerüljön a központi kormány, a régiók és a helyi hatóságok között, és különösképpen azáltal, hogy ismerje el és támogassa a kisebbségek identitását és azt a jogukat, hogy részt vehessenek a közigazgatásban, a szubszidiaritás elve alapján, de tiszteletben tartva az adott állam közigazgatási rendszerét." (II/4).⁽⁹⁾

Az Európa Tanácshoz kötődik az *Európai Régiók Tanácsa* (1985), illetve az *Európai Régiók Közgyűlése*. A Közgyűlésnek saját titkársága van Strasbourgban. Ebben a szervezetben több mint 300 régió képviselteti magát.

A Közgyűlés 1996. December 4-én Baselban „Nyilatkozat a regionalizmusról,” címmel állásfoglalást adott ki, mely jelenleg a témában a legátfogóbb európai dokumentumnak tekinthető. Mint ilyen érdemes behatóbban ismertetni.

A Nyilatkozat preambulumból és 13 cikkelyből áll. A cikkelyek tartalma:

1. cikkely: A régió meghatározása és fogalma
2. cikkely: Intézményi szervezet
3. cikkely: Hatalmak
4. cikkely: Finanszírozás
5. cikkely: A régiók pénzügyi forrásai
6. cikkely: Régiók közötti pénzügyi kiegyenlítés
7. cikkely: Régiók részvétele az állam központi szintjén
8. cikkely: Az állam és a régiók
9. cikkely: A régiók és a helyi közhatalóságok
10. cikkely: A régiók és a nemzetközi kapcsolatok
11. cikkely: A régiók és a határmenti együttműködés
12. cikkely: A régiók és az Európai Unió
13. cikkely: Végző megfontolások

Témánk szempontjából kiemelkedő fontosságú az 1., 2., 8., 11., és 12. cikkely. Mivel az értekezés más helyein hivatkozás történik az 1. És 11. cikkely tartalmára, itt most csak a fennmaradókkal foglalkozunk.

A 2. Cikkely a régió jogi személyiségével és működési érveivel foglalkozik az alábbiak szerint:

2. CIKKELY – INTÉZMÉNYI SZERVEZET

1. A régióknak teljes jogi személyiséggel kell rendelkezniük.
2. A régió alapvető szerkezetének egy képviselői gyűlést és egy végrehajtói testületet kell tartalmaznia. Ezek szervezése egyedül a régiók ügye kell, hogy legyen.
3. A képviselő testületet szabadon és közvetlenül kell megválasztani titkos szavazással, egyenlő és általános választójog alapján. Felruházható törvényhozói hatalommal, a lefektetett korlátoknak alárendelve.
4. A végrehajtó testületnek politikailag elszámoltathatónak kell lennie a képviselő testület felé, alárendelve a hazai törvényhozásban előírt feltételeknek és eljárásoknak.

5. A képviselői gyűlés, vagy a végrehajtó testület tagjai nem lehetnek alávetve a központi hatalom olyan ellenőrzésének, amely befolyásolná funkcióik szabad ellátását.

Különösen érzékeny és sok politikai nívumot tartalmazó viszony az állam és a régiók kapcsolata, funkció megosztása.

8. CIKKELY – AZ ÁLLAM ÉS A RÉGIÓK

1. Az állam és a régiók, valamint maguk a régiók közötti kapcsolatoknak meg kell felelniük a kölcsönös lojalitás, együttműködés és szolidaritás elvének. A régióknak és az államnak elő kell segíteniük a kölcsönös együttműködést és tartózkodniuk kell olyan rendelkezések elfogadásától, melyek befolyásolhatják vagy korlátozhatják a másik szinteken való hatalmak gyakorlását.
2. Ahol ez létezik, a régiók feletti állami ellenőrzést a nemzeti alkotmányban kell szabályozni, illetve ennek hiányában, megfelelő törvényhozással.
4. A régióknak lehetőségük kell, hogy legyen arra, hogy szerződéseket és egyezményeket kössenek ugyanazon államon belüli más régiókkal.
5. Általános elvként fogadandó el, hogy az adminisztratív hatalmakat a régióknak kell gyakorolniuk és csak kivételes esetekben az államnak.

Végül, de nem utolsósorban a régiók helyesen mutatnak rá, hogy részleteiben szabályozott viszonyt kell kialakítaniuk az Európai Unióval.

12. CIKKELY – A RÉGIÓK ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ

1. Az Európai Uniónak saját politikája aktív részvevőinek kell elismernie tagállamai régióit és a regionális jelleggel bíró szervezeteket. Lennie kell egy regionális összetételű testületnek, amelynek rész kell vennie a regionális kiterjedésű témákkal kapcsolatos döntések meghozatalában. Ezen testület tagjait a régióknak kell javasolniuk.
2. A régióknak lehet képviselőjük az Európai Unió intézményeinél. Ilyen képviselőket több régió közösen is felállíthat. Az Európai Uniónak és azon tagállamoknak, ahonnan származnak el kell ismerniük a régiók megfelelő státuszát.
3. A régióknak, saját hatáskörükön belül, vagy érdekeiket érintő kérdésekben, részt kell venniük államuknak a Közösség intézményeiben elfoglalt pozíciója meghatározásában.
4. Ahol a téma a régió kizárólagos felelőssége alá tartozik vagy különösen érinti az érdekeit, az államnak nem lehet lehetősége arra, hogy eltérjen a régió által elfogadott állásponttól, kivéve ott ahol ezt a hazai törvényhozás igényli az egység érdekében. Az államtól megkövetelt az, hogy igazoljon bármilyen eltérést a régiók pozíciójától. Ezeket a témákat illetően a régióknak feljogosítva is kell lenniük ahhoz, hogy részt vegyenek az Európai intézmények döntéshozatali eljárásaiban és főleg jogukban kell állnia annak, hogy képviseljék magukat a nemzeti delegáción belül.
5. A régióknak meg kell valósítaniuk a Közösségi törvényeket a saját illetékességi körükön belül.
6. A régióknak a Közösségi alapokból származó támogatásokat kell menedzselniük a saját hatáskörükön belüli ügyekre. E célból a régiók összeköttetésben kell, hogy álljanak az Európai Unióval, állami közbeavatkozás nélkül.
7. A régiók köthetnek olyan megállapodásokat, amelyek célja a Közösség politikája megvalósításának fejlesztése. A bíróságoknak kell felügyelniük a Közösségi törvényhozás régiók általi megvalósítását. Az államnak és a régióknak tájékoztatni kell egymást azon rendelkezésekről melyeket a Közösségi törvényhozás és a Közösségi programok megvalósítása végett fogadnak el.

8. A régióknak jogukban kell, hogy álljon ügyeket hozni az Európai Bíróság elé ott, ahol egy Közösségi intézmények által tett rendelkezés érinti a hatásköreiket vagy érdekeiket.
9. Az Európai Parlamentbe való választással kapcsolatos törvényhozásnak a regionális választókerületekre kell vonatkoznia azon államokban, amelyek decentralizált politikai vagy közigazgatási struktúrával rendelkeznek.
10. Intézkedni kell az Európa Parlament és a regionális parlamentnek, mint az állampolgárok akaratát közvetlenül képviselő intézmények, közötti kapcsolatokat illetően.

Az **Európa Parlament** - funkciójának megfelelően - elsősorban elvi állásfoglalásokat bocsátott ki a fenti kérdéskörben. Ezen belül a legfontosabb a konzistens európai regionális politika kidolgozása 1988-tól. Ennek az alapidokumentuma a "Regionalizálás Közösségi Chartája"⁽¹⁰⁾. A Chartában az Európa Parlament felvázolta az európai regionalizmus jövőjét, beleértve azon intézményi reformokat is, melyeket a tagországokban végre kell hajtani.

A távlati cél a "*regionális autonómia egységes minimál-struktúrájának*"⁽¹¹⁾ a kialakítása minden tagállamban. Ugyancsak a Parlament célkitűzései közé tartozik a fentiek szellemében a határrégiók együttműködésének bátorítása az "Interreg" Program keretében.

Az **Európai Unióban** egyelőre (és az alakulása óta eltelt idő rövidege miatt érthetően) a regionalizmus kérdésében elvi állásfoglalás és szervezeti lépés még viszonylag szerény mértékben történt. Mindenesetre ez utóbbi közé tartozik a *Régiók Bizottsága* felállítása (1994), 189 taggal a régiók, tartományok, községek képviselőiben. Ugyanakkor formálódóban van az európai szervezetek "harmadik szintje": az pedig egy ún. regionális kamara kiépítése lehet⁽¹²⁾.

A regionalizmus tehát mint láttuk az elmúlt húsz évben a (nyugat)-európai integrációs folyamat lényeges jellemzője, alkotóeleme volt. Fontos azonban rámutatni, hogy maga a regionalizmus nem helyettesítheti az integrációt, hanem annak szerves részévé kell válnia, és ilymódon érvényesülhet konfliktus csökkentő szerepe.⁽¹³⁾

2.3 A regionalizmus típusai Kelet-Közép-Európában 1989 előtt

Ha a kelet-közép-európai regionalizmus történetét vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy bizonyos bátortalan együttműködési kísérletek - főként a határ menti térségekben - már 1989 előtt is voltak.

Lássunk ezekre néhány példát, melyek egyben a regionalizmus *típusait* is jelentik:

a) A "nyugati kapcsolat":

Magyarország néhány nyugati megyéje (főként Győr-Sopron és Vas) valamint Burgenland kapcsolata. Ez a kapcsolat az 1980-as években sokkal inkább az akkori burgenlandi tartományi főnök, Theodor Kery valamint a magyarországi megyei tanácselnökök személyes kapcsolatára, egyéni érdekeire épült, mint a gazdasági élet valódi lehetőségeire vagy az emberi dimenziókra.

Az "együttműködés" hivatalos szinten kimerült a kölcsönös látogatásokban, bevásárlásban, szívélyeskedésben.

A nyugati kapcsolat élő, nem hivatalos formája szintén a magyar-osztrák határtérségben alakult ki a nyolcvanas években. Ez néhány, közvetlenül a határ mentén - sőt esetleg a műszaki záron kívül fekvő település (Olmód, Szentpéterfa, Pornóapáti stb.) lakosai és a burgenlandi gazdák kapcsolatát jelentette. Bizonyos mezőgazdasági idénymunkákra

(málnaszedés, szőlőszüret) szinte egész falvak mentek át - meghívólevéllel - az osztrák oldalra. Ez a kapcsolat azokban az években mindenesetre beépült a burgenlandi gazdák termelési stratégiájába.

b) A "keleti kapcsolat"

A keleti kapcsolat jellegzetes példája volt a határmenti területek főként mezőgazdasági jellegű együttműködése. Ez gyakorlatilag a munkaerő korlátozott - idényjellegű - és központilag irányított – vagy legalábbis jóváhagyott – áramlását jelentette a szomszédos ország területére. Földrajzilag elsősorban a magyar-szovjet és magyar-szlovák határ mentén voltak ilyen mozgások, az utóbbi térségben néhány építőipari vendégmunkás is fellelhető volt.

A fenti jelenség egyik érdekes példája a volt magyar-szovjet határon lévő híres almatermő terület, a beregsurányi almáskert esete. Itt el kell mondani, hogy Magyarország és a testvéri Szovjetunió között volt 1990-ig Európa egyik legszigorúbban őrzött határa. A két ország között a természetes határ a Tisza folyó. A Tiszán egyetlen átkelési lehetőség volt abban az időben, a záhonyi híd. A hidat és környékét szovjet oldalról szögesdrót akadályok, állig felfegyverzett katonák, véredek, őrtornyok stb. védték. Az átkelést tovább nehezítette, hogy a híd közepén - a két ország eszmei határán - kb. 50 cm magasságkülönbség van az útburkolatban.

A határszakasz mindkét oldalán kompakt magyar lakosság él. Rokoni látogatáskor, családi eseményekkor 80-100 km-es kitérőt kellett tenni azért, hogy átléphessék a határt,⁽¹⁴⁾ noha a térségben a két világháború közötti periódusban - mikor a túloldal Csehszlovákiához tartozott - több határátkelőhely is üzemelt. Ezek egyike volt a beregsurányi. A térség hagyományos almatermő terület. A brezsnyevi időkben terjedt el az a gyakorlat, hogy évente egyszer - almászüret idején - megnyitják a határt Beregsuránynál. Magyar és ukrán oldalról az almaszedők - a helyi mezőgazdasági termelészövetkezet és a túloldal kolhoz tagjai - kölcsönösen átmehtek egymás területére. Ez jó alkalmat szolgáltatott a szétszakított családoknak a találkozásra, a katonaságnak pedig a mértéktelen ivászatra.

A keleti kapcsolat további alosa az ún. *testvérvárosi kapcsolat*. Jóllehet ez az együttműködési forma a két világháború közötti időszakban is létezett, jellege és

tartalma az ötvenes évektől teljesen megváltozott. Magyar városok és falvak előszeretettel létesítettek testvérvárosi kapcsolatot a megyei pártbizottság útmutatása alapján az Elbától Vlagyivosztokig terjedő térség jelesebb településeivel pl. Karl-Marx-Stadt-tal vagy Alma Atával. Ez a helyi nomenklatúrának jó alkalmat kivált a kölcsönös utazásokra, bevásárlásra stb. Nevezhetjük ezt a burgenlandi eset szocialista változatának is.

A **regionalizmus** illetve a határmenti térségek együttműködésének 1989 előtti típusairól összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ezeket az együttműködési formákat nem a szerves, integrált fejlődés hozta létre, nem a helyi közösségek alakították ki saját elképzelésük szerint és a remélt haszon érdekében, hanem a **központi és helyi pártelit akciói voltak** részben propagandacélok, részben pedig saját céljaik szolgálatában.

2.4 A regionalizmus jellemzői Kelet-Közép-Európában 1989 után

A regionalizmus eszméje Kelet-Közép-Európában az 1989/90-es változások után gyorsan elterjed és határozottan felértékelődött. A fogalom bekerült a köztudatba, a médiumok és a politikusok gyakori hivatkozási alapjává vált. A maga módján a tudományos kutatás is reagált a kihívásra, összehasonlító kutatások kezdődtek pl. a határmenti együttműködés esélyeinek a tanulmányozására.

a.) Állami szintű kezdeményezések

A 1989/90-től hivatalba lépő új kormányzatok kezdettől nagy hangsúlyt fordítottak a térségben a regionális együttműködés **politikai** kereteinek kimunkálására. A fontosabb együttműködési szervezetek:

1. Visegrádi kezdeményezés (1991. február 15)

Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia alapította,
Visegrádi Deklaráció-dokumentum

célkitűzések:

- teljes európai integráció
- kapcsolatok kiépítése az európai intézményekkel
- konzultációk biztonsági kérdésekben
- a tőke- és munkaerő szabad áramlásának biztosítása
- az infrastruktúra javítása
- a kisebbségi jogok biztosítása
- a polgárok közti együttműködés támogatása, helyi kezdeményezések bátorítása

2. Közép-Európai Szabadkereskedelmi Övezet (CEFTA)

1992. dec. 21-én alakult

1993. márc. 1-től lépett életbe az egyezmény

2001-ig három lépcsőben vezetik be a vámmentességet az ipari termékekre
(A, B, C lista)

3. Közép-Európai Kezdeményezés

hosszú, bonyolult politikai metamorfózis eredménye

elődje: Alpok-Adria Munkaközösség, 1978

Ausztria, Olaszország, Jugoszlávia, Magyarország határmenti tartományai,
megyéi hozták létre

ezt 1989. nov. 12-én kormányzati szintű (államközi) együttműködés rangjára
emelték.

1990 májusában csatlakozott Csehszlovákia → Pentagonale

1991 júliusában csatlakozott Lengyelország → Hexagonale

1992 júliusától a jugoszláv utódállamok (Szlovénia, Horvátország, Bosznia-
Hercegovina) felvételével új név: Közép-Európai Kezdeményezés

1993 márc.: Csehország és Szlovákia csatlakozik

1993 július: Macedónia csatlakozik.

Románia és Bulgária megfigyelőként, Ukrajna és Fehéroroszország (Belorusz) pedig meghívottként vesz részt a ZEI-konferenciákon.

Ezen integrációs kísérletek életképességéről a történelem fog ítéletet mondani. Tény azonban, hogy a politikai változások után, a vasfüggöny leomoltával az állami szintű politikai integrációs kísérletektől függetlenül, illetve azok mellett, erőteljesen megindult a "valódi", térségi regionális együttműködés kialakulása.

b.) Helyi, regionális kezdeményezések

Az egyik ilyen, korábban létező együttműködési forma az Alpok-Adria Munkaközösség (Alpen-Adria Arbeitsgemeinschaft). Ennek fókuszában inkább a lazább gazdasági, műszaki-tudományos, kereskedelmi, kulturális, információs és politikai együttműködés áll, mint konkrét térségek projekt mélységű együttműködése. A munkaközösségnek az adja meg az igazi stabilitását - és vonzerejét -, hogy kiterjed a vállalkozókra, iskolákra, egyetemekre, újságszerkesztőségekre, tévéállomásokra, politikai pártokra, társadalmi szervezetekre - egyszóval a civil szférára - tehát nem kötődik (csak) az állampolitikához.

Másik, ettől lényegesen különböző együttműködési keret a volt szocialista országok területén illetve kelet-közép-európai térségben is megjelenő *eurorégió*.

3. fejezet

AZ EURORÉGIÓ MINT AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ SAJÁTOS TÉRBELI VETÜLETE

A határmenti együttműködésben részt vevő formációk jelentős része eurorégiónak nevezi önmagát.

3.1 Az eurorégió fogalmáról

Az "eurorégió" általános, tudományosan vagy intézményesen elfogadott definíciója még nem kristályosodott ki. Mindenesetre a legújabb fejlemények - így például a Régiók Bizottságának felállítása az EU keretében - arra kényszerítették az eurobürokratákat, hogy megalkossák a lehetséges definíció munkaváltozatát. Ez így hangzik: "Az eurorégió a határmenti együttműködés formalizált struktúrája, amely magába foglalja a helyi és regionális hatóságok képviselőit, valamint esetenként a társadalmi és gazdasági partnereket. Az eurorégió sajátos szervezeti struktúrával rendelkezik, amelynek legmagasabb szintje a választott tanács, ezt követi a bizottság továbbá a tematikus munkacsoportok és az állandó titkárság"* . Ugyanakkor a gyakorlatban

* Practical Guide to Cross-border Cooperation. Regional Policy and Cohesion. 2nd Edition 1997. p. 3.

széleskörűen használt, bevett fogalomról van szó. Főleg a német szakirodalom jeleskedik praktikus megfogalmazásokban (bizonyára nem függetlenül Németország érintettségétől), úgyhogy talán nem túlzás az eurorégiók német doktrínájáról beszámolni. Ez a doktrína a pragmatikus megközelítés mellett - "az eurorégiók a határmenti együttműködés hagyományos és legeredményesebb formájának számítanak, s intézményükkel az együttműködés viszonylag rugalmas eszköze áll rendelkezésünkre";

- "Az eurorégió nem jelent mást, mint a határvidékek közötti együttműködés intézményesített formáját. Jogi formáját tekintve bejegyzett egyesület annak a mindenkori nemzeti jogrendszernek a kebelén belül, ahová a testület területileg tartozik. Határok feletti viszonylatban pedig az eurorégiók közgyűlése tölti be a legfelső döntéshozó szerv szerepét" - hat pontban foglalja össze az eurorégiók jellemzőit:

- Az eurorégiók a határmenti együttműködés legeredményesebb formái
- Az eurorégiók segítenek leépíteni a határmenti területek fejlődésbeli különbségeit
- Az eurorégiók erősítik az emberek bizalmát és együttműködését
- Az eurorégiók a jószomszédság és az integráció gyakorlóterepei
- Az eurorégiók segítik a múlt negatív örökségének meghaladását
- Az eurorégiók fontos elemei a közép-európai államok betagozódásának az Európai Unióba (6).

Az utóbbi időben a magyar szakirodalomban is megjelentek a különböző színvonalú és kidolgozottságú eurorégió-definíciók. Lássunk ezek közül kettőt: Az eurorégió egy földrajzilag viszonylag jól körülhatárolható terület, mely több ország részterületeit foglalja magában. (7)

Az eurorégió nevet akkor használják, amikor egy olyan területet akarnak megjelölni, ahol a kölcsönös interregionális, vagy határokat áthidaló gazdasági, szociális, kulturális, illetve más jellegű együttműködések léteznek kettő, vagy több állam, illetve a helyi kormányzataik között. Az eurorégió tehát egy behatárolt földrajzi területet jelöl, amely két vagy több ország adott területét foglalja magába, amelyek megállapodtak abban, hogy összehangolják tevékenységeiket a határmenti térségek eredményesebb fejlesztése érdekében.

A fenti kezdeményezések hatására Nyugat-Európában egyre jobban erősödik az úgynevezett "euroregionális szemlélet". Ezen szemlélet szerint a jövő Európája nemcsak nemzetállamok Európájaként, hanem azonos gazdasági érdekeltségű (határmenti) területekből kialakított régiók Európájaként is értelmezhető. Egy országhatárokon áthidaló eurorégió alkalmas lehet államokon belüli és államok közötti, eddig meg nem oldott konfliktusok kezelésére (8).

A kétségtelenül szimpatikus megfogalmazások ellenére a szkeptikus (kelet)-közép-európai elemző számára felvetődik a kérdés: vajon - legalábbis egyelőre - nem a *wishful thinking* kategóriájába tartozik-e a fenti felsorolás?

3.2 Eurorégiók Nyugat-Európában

A második világháborút követő nyugat-európai integrációs folyamat a Közös Piac (1957) megalakításával indult meg. Ennek regionális vetületeként, az *integráció területi-térbeli* formájaként hamarosan megjelentek az eurorégiók. Az eurorégiók ősképlete, európai modellje a máig működő *Regió Basiliensis* volt, amely 1963. februárjában alakult meg svájci egyesületi jog alapján - és mint üttörőről talán érdemes egy kissé részletesebben szólni.

Az eurorégió a Felső-Rajna-vidéken, a német-francia-svájci hármashatár - Freiburg, Colmar, Bazel - térségében található. Ez a terület valamikor összefüggő kulturális egységet alkotott. Erről tanúskodik még ma is a települések hasonló szerkezete, a közel azonos szokások, a hasonló ételek és italok és nem utolsósorban a jellegzetes alemann tájnyelv.

A határon átnyúló kapcsolatok kiépítését először Bazel, a francia határ és a Rajna közé beszorított nagyváros szorgalmazta. Az országhatárokon átlépő együttműködés gondolata 1963-ben egyelőre csak területi szinten, a Regio Basiliensis egyesület megalapításával vált valóra.

A franciák 1965-ben Mülhausenben a Regio de Haut-Rhin létrehozásával válaszoltak a svájci kezdeményezésre, német részről pedig Freiburgban alakult Regio Társaság. A háromoldalú együttműködés a napi kapcsolatokon túl - munkavállalás, bevásárlás, turizmus stb. - rendszeres közös konferenciák, szimpóziumok tartását, a hivatalos szervek együttműködését, szakbizottságok felállítását, regionális rádióadó működtetését jelenti. (A Radio Dreyeckland, mely 1977-ben magán rádióállomásként indult, 1988 óta napi tizenhat órában francia és német nyelven, valamint alemann dialektusban sugározza Freiburgból a közérdekű információkat a terület lakosainak.) Utóbb sor került a közlekedési rendszer, majd az egész térségi és regionális fejlesztés összehangolására, valamint az integrált felsőoktatás létrehozására. Az együttműködés eredményeinek szavatolására háromoldalú kormányközi szerződést is kötöttek. Mindezek alapján elmondható, hogy a felső-rajna-vidéki kooperáció egyike a legtermékenyebb országok közti együttműködésnek Európában, s így modellértékű lehet a többi határtérség, illetve állam számára is. Nem véletlen, hogy a német, francia és svájci kormányfő 1990. év végi közös nyilatkozatában "példamutatónak" minősítette ezt az együttműködést.

A Regio Basiliensis nyomán a német-francia és a német-holland határon több eurorégió alakult.

Nyugat-Európában az eurorégiók legkoncentráltabban a belga-holland-luxemburgi-francia-német határvidékek térségében találhatók.

Ezen területen - a Maas, a Rajna és az Északi-tenger határolta térségben - jelenleg hét eurorégió működik.

Ezek közül - mintegy a nyugat-európai model reprezentánsaként - behatóbban foglalkozunk a *Maas-Rajna* régióval.

A Maas-Rajna eurorégió hivatalosan 1991. márciusában alakult meg, a holland egyesületi jog szerint bejegyzett alapítványként - jóllehet a gyakorlatban már 1976 óta működött. A régió három ország öt térségét foglalja magába: a belga Limburg és Liège tartományt, a holland Limbourg tartomány déli részét, Aachen körzetét valamint ötödikként a Liège-környéki belgiumi német

közösséget, akik később, 1992. júniusában külön jogi személyként csatlakoztak az eurorégióhoz.

**A Maas-Rajna eurorégió területi szerkezete
És népessége**

Ország	Régió, Tartomány	Népesség (fő)
Belgium	Limburg	761.593
	Liége	942.897
	Liége*	68.471
Hollandia	Limbourg	793.331
NSZK	Aachen	1.200.921
Összesen		3.767.213

* Belgiumi német közösség

Forrás: G. Pire: The Euroregio Meuse-Rhin.

Itt kell megjegyezni, hogy jóllehet hivatalosan a legrégebb eurorégió a már említett Regio Basiliensis, valójában a határokat zárójelbe tevő, határon átívelő együttműködés igazából a Rajna vízgyűjtő területén, a holland-német határvidéken kezdődött 1957-58-ban. Ez az úgynevezett *Euregió* magába foglalja Észak-Rajna-Westfáliát és Alsó-Szászországot, valamint három holland tartomány - Drenthe, Gelderland és Overijssel - bizonyos részeit. Az Euregió formális testülete 1978. áprilisában alakult meg, azóta a - főleg 1987 után, amikor a térségfejlesztés új koncepciója elkészült - a térségi integrált munkaerőpiac modelljévé nőtte ki magát (9). (Európában ma összesen tíz olyan régió létezik, ahol a nemzeti munkaügyi szervezetek között határok feletti együttműködés áll fenn - ezek az úgynevezett EURES-régiók - ilyen az Euregió is).(10).

Visszatérve a Maas-Rajna eurorégióhoz, látható, hogy központi pozíciót foglal el Észak-nyugat-Európában. A legfontosabb közlekedési és szállítási útvonalak mentén fekszik mind a vasúti, mind a közúti illetve légi és tengeri forgalom tekintetében.

A fejlett infrastruktúrára alapozva igen erős gazdasági potenciált képvisel. Ennek főbb tényezői a kvalifikált munkaerő, a fejlett iparágak és technológiák, a kiváló oktatási és kutatási intézményrendszer, a környezeti kultúra (lakásépítés, természeti környezet, környezetvédelem). Ehhez jönnek olyan szociológiai jellemzők, mint az eurorégiós háromnyelvűség, a hasonló életkörülmények, az életminőség magas színvonala, a hagyományos jómód, az erős polgári öntudat és a határok egyre inkább szimbolikus jellege.

Ami az eurorégió szervezeti felépítését illeti, a legfelsőbb irányító szerv az igazgató tanács. Az igazgató tanács hozza a stratégiai döntéseket: elfogadja az éves költségvetést, állást foglal a folyó programokat illetve a fejlesztési döntéseket és kezdeményezéseket illetően.

A mindennapos munka az alapítvány által fenntartott iroda keretében zajlik, amelyben mind az öt partner képviselteti magát. Ez lényegében regionális titkárságot jelent, mely egyrészt az európai strukturális alapokat kezeli, másrészt a regionális munkacsoportokat koordinálja a hagyományos titkársági feladatok mellett.

Időközben az eurorégió szervezeti struktúrája tovább finomodott: létrejött a közgyűlés és végül 1995. januárjában megalakult az Eurorégió Tanács Maastrichtban. A Tanácsban a politikai pártok mellett az eurorégió valamennyi számottevő tényezője, szervezete helyet kapott, így lehetőség nyílt a vélemények, struktúrák, programok, projektek és a költségvetés széleskörű vitájára és nagyfokú legitimitációjára (11).

3.3 Eurorégiók a volt vasfüggönytől keletre

Az 1989/90-es fordulat után - mintegy a rendszerváltozás térbeli - regionális manifesztációjaként - szinte robbanásszerűen jöttek létre eurorégiók a volt keleti tömb országaiban. Az élen Németország és Lengyelország jár.

Az egyesült Németország keleti peremén 1992-93-ban nyolc eurorégió alakult. Ebből hat a volt NDK határon található, kettő pedig a bajor-cseh határon.

**Eurorégiók Németország Csehországgal és Lengyelországgal
közös határain**

Eurorégió neve	Országok	Terület (km²-ben)	Lakosság	Népsűrűség (fő/km²)	Típus
Neisse	Németország Cseh Köztársaság Lengyelország	12 248	1 723 000	140,7	tiszta
Elba	Németország Cseh Köztársaság	5 547	1 430 000	257,8	tiszta
Egrensis	Németország (1) Cseh Köztársaság	16 000	1 884 500	117,8	vegyes
Érc-hegység	Németország Cseh Köztársaság	4 673	765 950	163,9	tiszta
Bajor-erdő	Németország (1) Cseh Köztársaság Ausztria	16 345	1 260 000	77,1	vegyes
Pomeránia	Németország Lengyelország	16 300	1 252 000	76,8	tiszta
Spree/ Niesse	Németország Lengyelország	7 500	730 000	97,3	tiszta
Pro Europa	Németország Lengyelország	9 067	760 800	83,9	tiszta

(1) Bajorország

Forrás: Deutschland, 1995. 3. szám, p. 31.

A német aktivitás ellenére a leglátványosabb fejlődést Lengyelország esetében regisztrálunk: 1991-96 között kilenc eurorégió jött létre határai mentén. Igaz, ebből négy a németekkel közös projektum (ld. fenti táblázat). A további eurorégiók:

- Szilézia-Moravia (lengyel-cseh határ, 1992. szept.)
- Glacencis Eurorégió (lengyel-cseh határ, 1996. okt.)
- Tátra Eurorégió (lengyel-szlovák határ, 1994. aug.)
- Kárpátok Eurorégió (lengyel-ukrán-szlovák-magyar határvidék, 1993. febr.)
- Bug Eurorégió (lengyel-ukrán-fehérorosz határvidék, 1995. szept.) (12).

Az eurorégiók terjedése úgy tűnik feltartóztatlanul folyik Európa keleti felén is, elérte a Baltikumot, Ukrajnát és Fehéroroszországot. Ebből a folyamatból nem maradt ki Oroszország sem.

3.4 Kísérlet a múlt meghaladására: együttműködés Európa egykori legkeményebb határán - a Barents Euro-Arctic régió esete

A regionális együttműködés elérte Európa északkeleti csücskét is és az egyik legérdekesebb eurorégiót hozta létre. Az eurorégió Finnország, Norvégia, Svédország, valamint Oroszország Északi sarkkör és a Barents-tenger által határolt térségét foglalja magába.

A Barents régió területi megoszlása:

<i>Térség, régió</i>	<i>Lakosság</i>	<i>Terület</i>
Lappland megye (Finno.)	202 000	99 000
Finnmark megye (Norvégia)	76 000	46 000
Nordland megye (Norvégia)	240 000	36 000
Troms megye (Norvégia)	149 000	25 000
Arkhangelszki kerület	1 561 000	587 000
Murmanszki kerület	1 135 000	145 000
Karéliai Köztársaság	798 000	172 000
Norrbotten megye (Svédó.)	266 000	99 000
Összesen:	4 427 000	1 209 000

Forrás: The Euro-Arctic Barents Cooperation

Látható, hogy mind a lakosság, mind a terület túlnyomó része, 78,9 ill. 74,8%-a az Orosz Föderációhoz tartozik.

A Barents-együttműködés formalizálására az 1993. január 11-én aláírt Kirkenesi Deklarációval került sor. A Deklaráció alapján az együttműködés céljai a következők:

- a békés és állandó fejlődés biztosítása
- a régió népei közti kulturális kötelékek erősítése
- a bilaterális és multilaterális kapcsolatok fejlesztése
- a régió gazdasági és társadalmi fejlődésének megalapozása
- az őslakos népek (lappok, nyenyecsek) érdekeinek védelme és aktív részvételük biztosítása a folyamatokban (13).

Az eurorégió létesítésének mélyebb értelme, valódi szándéka a béke és stabilitás biztosítása Európa északi periferiáján. Ezt a kívánalmat a térség sajátos geopolitikai adottságai indokolják: a finn-orosz határ 1300 km hosszúságú, a norvég-orosz is többszáz. A skandináv országok és Oroszország közötti életszínvonal- és életminőség - különbséget aligha kell ecsetelni. Valószínűleg nincs még egy olyan régiója Európának, ahol a határ két oldalán olyan hatalmas szakadék van az említett mutatók tekintetében mint az adott térségben. Ez természetesen óriási biztonságpolitikai kockázatot is jelent az érintett országok döntéshozói számára. Ráadásul a politikai változásokat követően a határátlépések száma drámaian megnőtt: míg 1990-ben a szinte hermetikusan zárt határon például Storskognál 3000 átkelést regisztráltak - ezek zöme is skandináv állampolgár volt -, ugyanott 1997-ben 92 000 határátlépés történt. Érthető tehát a skandináv oldalon a helyi társadalom és a központi kormányzatok félelme a bűnözéstől, az illegális bevándorlástól, a feketemunkától stb. Ehhez járul még a környezetvédelem riasztó oroszországi állapota. E sorok írójának módjában volt a helyszínen megfigyelni a norvég-orosz határtól kb. 20 km-re levő Nikkel város (már a neve is sokat mondó) meddőhányóit és a nehézfémkohók tisztítatlanul hömpölygő koromfekete füstjét. És mindez a világ egyik legszigorúbb környezetvédelmi előírásaival rendelkező országának határától néhány kilométerre!

A fentiek alapján érthető, hogy a skandináv országok - saját jólfelfogott érdekükben is - komoly erőfeszítéseket tesznek a fenti komplex veszélyforrások leküzdésére.

Ebben a küzdelemben élen jár a közvetlenül érintett Norvégia. (Bizonyára nem véletlen, hogy a Barents-régió főtitkársága is a norvégiai Kirkenesben van). 1993 óta Norvégia a Barents-program keretében 164 projektet támogatott, mintegy 82,5 millió korona értékben. Az 1997-es projekt-katalógus jól mutatja az együttműködés sokoldalúságát. Ennek alapszabálya, hogy valamennyi projektnek kötelezően kell lennie orosz résztvevőinek is. (Sőt a projektek egynegyede kizárólag orosz területre irányul).

**A Barents Euro-Arctic Régió együttműködés keretében
finanszírozott projektek, 1994-1997**

Tevékenység, a projektek tartalma	A projekt csak Skandinávia	Földrajzi Skandinávia + Oroszország	kiterjedése csak Oroszország	A projektek száma összesen
Kultúra	2	12	3	17
alapfokú oktatás	-	5	3	8
felsőoktatás és kutatás	-	6	3	9
őslakos népek	2	7	5	14
mezőgazdaság, vidékfejlesztés és rénszarvas tenyésztés	-	4	6	10
ipar és kereskedelem	-	9	13	22
Nővédelem	-	5	5	10
Környezetvédelem	-	9	4	13
Egészségügy	-	7	8	15
Kommunikáció	-	3	1	4
Információ	-	1	3	4
információ technológia	-	3	1	4
Összesen:	4	71	55	130
Százalék	3,1	54,6	42,3	100,0

Forrás: Barents Euro-Arctic Cooperation-Norway

Project Directory 1997

Az érdekesebb orosz projektek - a táblázatban felsorolt kategóriák sorrendjében:

- Ad 1. Filmfesztivál Murmanszkban; a Kola-félsziget független környezetvédelmi mozgalomának megteremtése
- Ad 2. Norvég-orosz kéttannyelvű iskola létesítése Murmanszkban; ösztöndíj két orosz diáknak
- Ad 3. Orosz főiskolás diákok képzése norvég főiskolákon; a helyi politikában vezető szerepet játszó politikusok, köztisztviselők és menedzserek továbbképzése.
- Ad 4. A Murmanszki kerületben élő lappok és Narjan-Mar-i körzetben élő nyenyeciek részére kulturális központ létrehozása; vállalkozói kurzusok az őslakos népek számára; kézműves tanfolyam a Kola-félszigeten; nyelvtanfolyam a nyenyeciek számára.
- Ad 5. A Murmanszki és Arhangelszki kerület időjárási viszonyainak megfelelő vetőburgonya előállításának segítése; mezőgazdasági szakiskolák segítése; a rénszarvas-tenyésztés segítése a Nyenyec Antonóm Területen; a birka-tenyésztés fejlesztése; az erdészet korszerűsítése.
- Ad 6. Új szabályozás bevezetése az ipar és a kereskedelem területén; az orosz építési előírások felülvizsgálata; turisztikai létesítmények kialakítása a határ orosz oldalán; kenyérgyár építése Murmanszkban, fűrészmalom létesítése Karéliában.
- Ad 7. Női vállalkozók képzése; krízisközpont alapítása Murmanszkban.
- Ad 8. A Kola-félsziget ivóvíz-minőségének javítása
- Ad 9. Egészségügyi központok az őslakos népek számára a lappok és nyenyeciek által lakott térségben; gyermek-barát kórházak; a népjóléti

szolgáltatások színvonalának emelése; kórházi felszerelések az orosz területre; hátrányos helyzetű gyerekek norvégiai nyaraltatása; alkohol- és drogellenes konferencia; a diftéria elleni küzdelem.

Ad 10. Az orosz postaszolgálat színvonalának javítása.

Ad 11. A Barents Euro-Arctic Régió tevékenységéről felvilágosító információs irodák nyitása Petrozavodszkban és Archangelszkben, regionális titkárság létesítése Murmanszkban.

Ad 12. Az internet elterjesztése a régió orosz területén (14).

A projekt-katalógusból az is kiderül, hogy az orosz területre irányuló akciók célpontjai szinte kizárólag a Murmanszki és az Archangelszki kerület, Karélia viszont alig kap valamit. Ha a térképre nézünk, a magyarázat roppant egyszerű: míg az előbbi területek Norvégia szomszédai, az utóbbi Finnországé.

A fentiek alapján összefoglalóan megállapítható, hogy ez a távoli eurorégió vonzó kísérlet egy komoly biztonságpolitikai dilemma feloldására.

3.5 Magyarország és az eurorégiók

Magyarországnak – miként a vasfüggöny lebontásában – meghatározó szerepe volt a térség első eurorégiójának, a *Kárpátok Eurorégiójának* létrejöttében.

A Kárpátok-Eurorégió – több évi előkészítő munka után – hivatalosan 1993. Február 14-én alakult meg, amikor Debrecenben a lengyel, magyar, szlovák és ukrán határrégiók képviselői Catherine Lalumiére asszony, az Európa Tanács főtitkára, valamint a lengyel, ukrán és magyar külügyminiszter és a szlovák külügyminisztérium képviselői jelenlétében aláírták a Kárpátok Eurorégió alapokmányát. (Szlovákia megfigyelői minőségben vett részt, a bukaresti központi kormányzat pedig akkor nem járul hozzá a térséghez szervesen kapcsolódó Szatmár és Máramaros megyék szándékuk szerinti csatlakozásához.)

A Kárpátok Eurorégió megalakulásakor mintegy 53 200 km² területet ölelt fel, közel 5 millió lakossal, jelenleg 132 651 km² területet foglal magába a szervezethez csatlakozott megyék és városok területén élő 14 millió lakossal (13).

A Kárpátok Eurorégió létrehozásának célja az volt, hogy megfelelő szervezeti keretet biztosítson a tagoknak a határokon átnyúló együttműködések koordinálására, valamint hozzájáruljon a gyorsabb regionális és gazdasági fejlődéshez, s természetesen járuljon hozzá a jószomszédi kapcsolatok kialakításához az érintett országok és népek között.

A megalakuláskor elfogadott Közös Nyilatkozat és Alapító Egyezmény szerint a Kárpátok Eurorégió céljai és feladatai az alábbiak:

- Szervezze, koordinálja azokat a tevékenységeket, amelyek elősegítik a gazdasági, ökológiai, kulturális tudományos és oktatási együttműködést a tagok között.
- Elősegítse a Szövetség tagjai között a közös érdekeltségű területeken a konkrét tervek kidolgozását.
- Elősegítse és megkönnyítse a kapcsolatokat az emberek között, beleértve a különböző területek szakértői közötti kapcsolatokat is.
- Elősegítse a jószomszédi kapcsolat kialakítását a tagok között.
- Elősegítse a területi fejlődést.

- Meghatározza a többoldalú, határokat áthidaló együttműködés potenciális területeit a tagság között.
- Összekapcsolja és könnyítse a tagok együttműködését más nemzetközi szervezetekkel, intézetekkel és ügynökségekkel (14).

A Kárpátok Eurorégió története – a fenti szép célkitűzések és bizonyos eredmények ellenére – különösen Szlovákia és Románia vonatkozásában a központi hatalommal való viaskodás története. Térségi viszonyainkat jól illusztrálja, hogy a nagypolitika beleszól a határmenti együttműködés alakulásába – ennek ékes bizonyítéka, hogy röpké fél évtized alatt többször változott az említett országok határrégióinak státusza.

A politikai bizonytalanság és bizalmatlanság évekig tetszhalott állapotban tartotta az eurorégiót. 1997-ben a területi bővüléssel párhuzamosan szervezeti és személyi megújulás történt: a főtitkárság Ungvárról a kezdetektől az együttműködés motorjának számító lengyelországi Krosnoba költözött.

Miközben az érintett fővárosok között az összhang korántsem teljes, helyi szinten több, évek óta húzódozó problémát sikerült megoldani. Így pl. a magyar-szlovák határszakaszon a közelmúltban két új határátkelő nyílt meg - a helyi lakosság illetve polgármesterek szívós harca, nyomásgyakorlása következtében - mindkettő az Eurorégió területén.*

Éppen ezért a fentebb említett ellentmondások miatt - nevezetesen az állampolitikai szintjén zajló egyet nem értés illetve a helyi pozitív kezdeményezések és együttműködés közti meg nem felelés miatt - a véleményem szerint a Kárpátok-Eurorégió - illetve más, a térségben esetleg később létesülő eurorégiók - jövőjét az fogja eldönteni, hogy a két ellentétes tendencia közül melyik lesz az erősebb. Képesek lesznek-e ezek az eurorégiók alulról, a civil társadalom erejére és összefogására támaszkodva kiharcolni az integrált fejlődés/fejlesztés lehetőségét, mint ezt nyugat-európai testvéreik tették? Vagy pedig a központi kormányzatok politikai félelmei lesznek-e erősebbek, melyek a regionalizmust az autonómia felé vezető út első lépésének tekintik, az autonómiát pedig a szecesszió, az elszakadás trójai lovának?

* Magyarország és szomszédai viszonylatában jelenleg két újabb eurorégió kialakulásának vagyunk tanúi: az egyik a Bécs-Pozsony-Győr térség mind markánsabban kibontakozó együttműködése, a másik a Szeged-Temesvár-Arad-Szabadka terület éppen formálódó együttműködési kísérlete.

**A Kárpátok Eurorégió tagönkormányzatainak területe, lakosságszáma
és népsűrűsége, 1998.**

Sor- szám	Tagönkormányzatok	Terület 1000 km ²	Népesség 1000 fő	Népsűrűség fő/km ²
	Magyarország			
1.	Borsod-Abauj-Zemplén	7,2	749,9	103
2.	Hajdu-Bihar	6,2	549,7	89
3.	Heves	3,6	328,4	90
4.	Jász-Nagykun-Szolnok	5,6	420,7	75
5.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	5,9	563,5	95
	Lengyelország			
1.	Krosno	5,7	501,7	88
2.	Przemyśl	4,4	411,5	93
3.	Rzeszów	4,4	735,3	167
4.	Tarnow	4,2	696,1	166
	Románia			
1.	Bihar	7,5	634,1	84,2
2.	Boto ^o ani	4,9	451,2	90,9
3.	Máramaros	6,2	538,5	86,7
4.	Szilágy	3,9	266,3	69,2
5.	Szatmár	4,4	400,2	90,8
	Szlovákia			
1.	Bártfa	1,0	79,0	78
2.	Homonna	1,9	112,0	59
3.	Kassa	1,8	334,2	186
4.	Nagymihály	1,3	111,3	85
5.	Eperjes	1,4	200,3	141
6.	Mezőlabanc	0,9	44,2	51
7.	Töketerebes	1,3	118,9	90
8.	Varannó	0,8	73,4	87
	Ukrajna			
1.	Ivano-Frankivsk	13,9	1423,0	103,0
2.	Kárpátalja	12,8	1252,0	93,8
3.	Lviv (Lemberg)	21,8	2748,0	126,3
4.	Tshernivtsi (Csernovitz)	8,1	938,0	115,9
	Összesen:	132,8	14.014,9	105,6

Forrás: A Kárpátok Eurorégió 5 éve.

A Kárpátok Eurorégió túlmenően hazánk több eurorégió működésében érintett. Ezek alakulásuk sorrendjében a következők:

- Duna-Maros-Tisza regionális együttműködés (1999. november 21.)

A DMT eurorégió három ország kilenc megyéjét illetve tartományát foglalja magába.

Tagjai:

Magyarország - Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok
megye;

Románia - Arad, Hunyad, Krassó-Szörény, Temes megye;

Jugoszlávia - Vajdaság tartomány.

A DMT úgy tűnik tanult a Kárpátok-eurorégió hibáiból: aggályosan kerül a nagypolitika csapdáit - az elmúlt évek temesvári és vajdasági eseményei amúgy is intő példaként szolgáltak - és kizárólag a valóban helyi, regionális kapcsolatok fejlesztésére koncentrálnak. Az alapító okirat (Jegyzőkönyv) megfogalmazása szerint:

"A DMT regionális együttműködés célja, hogy fejlessze és szélesítse a helyi közösségek és helyi önkormányzatok közötti kapcsolatokat a gazdaság, az oktatás, a művelődés és a sport területén, illetve azok együttműködését, mely a korszerű európai folyamatok kereteibe való integráció felé vezet".

- EUREGIO West/Nyugat PANNONIA (1998. október 7.)

Az együttműködésben részt vevő partnerek:

Burgenland tartomány, Győr-Moson-Sopron és Vas megye.

- Duna-Dráva-Száva euroregionális együttműködés (1998. november 28.)

Az együttműködés területe:

Magyarország

Baranya megye

Pécs város

Horvátország

Eszék-Baranya megye

Eszék város

Bosznia-Hercegovina

Tuzla-Drina kanton

Tuzla város

További két szándéknyilatkozat született a közelmúltban eurorégió létesítéséről határaink mentén.

Ilyen a jövendő

- Ipoly eurorégió (1999. április 14.)

Kiterjedése: az Ipoly vízgyűjtő területe, továbbá a Börzsöny, a Cserhát és a Karancs hegység területe

és a

- Vág-Duna Ipoly eurorégió (1999. április 28.)

Területe: Nyitrai kerület

Komárom-Esztergom megye

Nógrád megye

Pest megye

3.6 Ami közös és ami különbözik

A nyugat- és kelet-európai eurorégiók kialakulásának és néhány jellemző típusának bemutatása után elérkeztünk a mondanivalónk lényegéhez: a „keleti” és „nyugati” eurorégiók összehasonlító elemzéséhez, a komparatiztikai megközelítéshez.

Ezen a ponton célszerűnek tűnik bizonyos tipológia kialakítása. Az előzőekből logikusan következik ennek megalkotási módja: megkülönböztetünk – Európa korábbi megosztottsága mentén – csak nyugati vagy csak keleti határvidékekből álló eurorégiókat – ezek a „*tiszta*” típusok; illetve a volt vasfüggöny két oldalán létrejött eurorégiókat – ezek alkotják a „*vegyes*” típust.

Az eurorégiók egyfajta nyugat-keleti kontinumban helyezkednek el. A történeti fejlődés eredményeképpen a nyugati típust a közép-európai vegyes típus követi, majd létrejön a kelet-közép-európai tiszta típus.

Ezt a fejlődést ill. a szociológiai jellemzőket vázolja az alábbi két táblázat.

Eurorégiók a nyugat-keleti kontinumban, 1963-1998 A térbeli és időbeli kiterjedés iránya

® csak nyugati régiók	® Vegyes régiók	® Csak keleti régiók
Regió Basiliensis (1963)	Egrensis (1993) Eurorégió	Volt NDK-Csehszlovákia -2 eurorégió volt NDK-Lengyelország -3 eurorégió
EUROREGIO (1965)	Bajor-erdő (1993) Eurorégió	volt NDK-Csehszlovákia- Lengyelország (1992)
SAR-LOR-LUX (1971)		Kárpátok eurorégió (1993)

Tátra eurorégió (1994)

Bug eurorégió (1995)

Duna-Maros-Tisza

Eurorégió (1997)

Maas-Rajna (1991)
Eurorégió

Barents Euro-
Arctic Régió (1993)

A nyugati és keleti eurorégiók strukturális és szociológiai jellemzői

Nyugati eurorégiók

Szervezeti és intézményi rend kialakult

Részvételi ill. képviselet az európai
regionális intézményekben

Politikai bizalom ill. jó kapcsolat az
államhatalommal

Olajozott együttműködés a partnerek
között; az együttműködés sokrétű,
komplex

Integrált regionális fejlesztési politika

Anyagilag megalapozott intézmények,
saját források

Keleti eurorégiók

Szervezeti és intézményi rend kialakult

Fokozatos részvétel ill. képviselet az
európai regionális intézményekben

Helyenként politikai bizalmatlanság ill.
feszültség az államhatalom és az eurorégió
között

Esetenként akadozó együttműködés; az
együttműködés korlátozott, de bővülő

Részben összehangolt vagy
összehangolatlan fejlesztési politika

Folyamatos anyagi nehézségek az
eurorégió működtetésében, saját források
hiánya

Fejlett regionális identitás

Kísérlet a regionális identitás kialakítására

Viszonylag csekély társadalmi-, életmód-
és jövedelemkülönbségek

Esetenként jelentős társadalmi-, életmód-
és jövedelemkülönbségek.

Az előbbieket alapján összegzésként megállapítható, hogy az eurorégiók a határmenti együttműködés illetve a határmenti térségek fejlesztésének legeredményesebb formája. Általánosan elfogadott vélemény, hogy az eurorégiók komoly szerepet játszottak Nyugat-Európa egyesülési folyamatában. Térségünkben különös jelentőséggel bír, hogy integrálják az egyébként leszakadásra hajlamos, rendszerint perifériális, illetve halmozottan hátrányos helyzetű határmenti régiókat.

A későbbiekben ez európai integráció folyamatában a területi és életszínvonalbeli különbségek valószínűleg mérséklődnek majd mind az eurorégiók között, mind az egyes eurorégiókon belül. Így tehát az eurorégió – sok egyéb fontos jellemzője mellett – az említett kiegyenlítő hatás következtében a területi fejlődésbeli/fejlettségi különbségek mérséklésének az eszköze.

Végül, de nem utolsósorban, a mind nagyobb szerephez jutó lokális illetve regionális identitás műhelye is egyben. Ezért a nyugat-európai tapasztalatok hasznosítása térségünkben is kívánatos.

4. fejezet

A REGIONALIZMUS ÉS A HATÁROK

"Borders are imaginary lines which divide two states" - fogalmazza meg szemléletesen a határ lényegét René Barendse.**

A regionalizmus jelensége szoros kapcsolatban van a határok kérdésével. Ez a kapcsolat illetve probléma természetesen elsősorban a határtérségekben, két vagy több ország találkozási pontján jelentkezik. A földrajzosok megállapítása szerint az egész földkerekségen két olyan földrajzi pont van, ahol ha meghúzzunk egy 100 km sugarú kört, így öt ország térségei fognak a körön belülré kerülni. Mindkettő Európában van. Az egyik a Luxemburg központtal húzott kör, amely magába foglalja a Benelux

államokat valamint Németországot és Franciaországot. A másik a Munkács központtal húzott kör, amely tartalmazza Ukrajna, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia határmenti térségeit. (Ide valójában 60 km sugarú kör is elég volna, az előző esetben viszont szükség van 100 km-re). Európa-különösen Közép-Európa- más térségeiben is találunk hasonló eseteket: pl. Olaszország-Ausztria-Szlovénia-Horvátország - 60 km-es sugarú körben 4 ország, továbbá Franciaország-Németország-Svájc: 60 km-es sugarú körben 3 ország. A Balkánon is több hasonló sűrűsödési part található.⁽¹⁵⁾

Ilyen esetekben különösen fontos

- a határok átjárhatósága, az hogy a határ - miként az Európai Unió országaiban - csupán szimbolikus jelentőségű legyen;
- a határokon átnyúló együttműködés és kölcsönös fejlesztés.

** René Barendse: *Borderlands. A theoretical survey.* Centre of Border Studies. Erasmus University Rotterdam, 1994.

⁽¹⁵⁾ Id. erről bővebben: Illés Iván: *A Kárpát-régió.* I. kötet MTA Regionális kutatások központja, Pécs, 1995.

Ezzel szemben a kelet-közép-európai térségben - így pl. Magyarország és szomszédai viszonylatában - a határ inkább elválaszt mintsem összeköt két országot. A határok átjárhatóságáról rémtörténeteket mesélnek azok az utazók akik veszik a bátorságot és a nyári fődényben megkísérlik autóval átlépni a magyar-szerb vagy a magyar-ukrán határt. Sőt ennek a veszélye a magyar-osztrák határon is fenyeget, mivel Ausztria belépett az EU-ba és a Schengeni Egyezményt ott is hatályba lépett. Ugyancsak ezen térségek árnyoldalai közé tartozik az elviselhetetlenül nagy forgalom, a fokozott környezeti ártalom, az elemi higiénés feltételek hiánya, az illegális migráció, embercsempészet és csempészet (áru, veszélyes anyagok, fegyver, kábítószer) különböző formái. Olykor fegyveres konfliktusok, kisebb incidensek, személyi sérülések is előfordultak (pl. a délszláv háború idején a magyar-szerb határon csigaszedők többször aknára léptek, vagy a határon áttévedve fogságba estek).

Ezzel szemben a határokon átnyúló közös területfejlesztésről illetve projektekről nemigen tudunk beszámolni. Talán egyetlen pozitív kivétel van, ez pedig a Fertő-tavi Nemzeti Park. Ez olyan osztrák-magyar területen lévő közös természetvédelmi terület, közös projekt, melynek konkrét tartalmán, realitásán túlmutat az a szimbolikus jelentősége, hogy a volt vasfüggöny helyén létesült.

A felsorolt előnyök és hátrányok az érintett térségek lakosságának életkörülményeire, mindennapi életvitelére közvetlen hatással vannak. Empirikus tapasztalataink alapján a pozitív és negatív attitűdök lényegében kiegyenlítik egymást, a kelet-közép-európai határtérségek lakosainak zöme sem különös előnyét, sem különös hátrányát nem érzi annak, hogy a határ(ok) közelében él.

FOGALMAK, DEFINÍCIÓK, ÉRTELMEZÉSEK

Az európai regionalizmus főbb mozzanatainak vázolósa után térjünk át azon fogalmak, definíciók, értelmezések vizsgálatára, melyek az előbbi jelenség leírására szolgálnak.

Mint a bevezetésben már említésre került, a dolgozat témájául szolgáló jelenségegyüttes meglehetősen bonyolult, komplex viszonylatrendszer képez. Ezért szükségesnek látszik egyrészt szólni az alábbiakban használandó fogalmak értelmezéséről (annál is inkább, mert ezek köznyelvi és szaktudományos használata eltérő), másrészt pedig a vizsgált problematika különböző dimenzióinak egymáshoz való viszonyulásáról.

Az alábbi elemzésben elsősorban a *régió*, a *regionalizmus*, a *határ*, a *periféria*, a *határmentiség* fogalmának különböző szempontú megközelítéseivel és ezek összefüggéseivel kívánok foglalkozni.

A megközelítések és az értelmezések *ugyanazon fogalom* esetében is - különböző szaktudományok területéről érkezve és különböző ideológiákba ágyazottan - ugyancsak eltérők lehetnek. Így például a *régió* fogalmának elemzésekor Bourdieu sommásan rámutat: A régió tudósok közti harcok tétje⁽¹⁶⁾. "A harcban álló" felek között említi a földrajztudósokat, a történészeket, az etnológusokat valamint a közgazdászokat és a szociológusokat.

1. fejezet

A régió

A régió fogalmát - mely elemzésünk egyik alapvető kategóriája - a francia Bourdieu és a finn Anssi Paasi⁽¹⁷⁾ egyaránt az identitás fogalmával társítja. Okfejtésüket - mely a nemzetközi szakmai irodalomban a téma kiemelkedő kifejtése - talán érdemes kissé részletesebben ismertetni.

Megközelítésükben az is közös, hogy a régiót mint *szociológiai-szociálpszichológiai-antropológiai* jelenséget kezelik. Paasi így ír erről: Nincs szándékunkban a régió fogalmát a hagyományos földrajzi definíciók szerint megadni, sokkal inkább az a

célunk, hogy úgy kezeljük a régiót mint emberi és társadalmi kategóriát. E tekintetben a kiindulópontunk a társadalom és a térszervezés közötti kapcsolatrendszer.⁽¹⁸⁾

Ebben a fogalmi keretben a régió egy "közepes méretű" területet jelent - pl. a finn provinciákat - amelyeket nem lehet közvetlenül megélni, de amelyeket szimbolikus jelleggel beépítünk a tudatunkba. A régió ebben a felfogásban különbözik a *hely* földrajzi fogalmától, melyet a mai társadalom-földrajzosok nagyobb része rendszerint olyan területi egységnek tekint, amely az egyén mindennapi élete során egyre személyesebb jellegűvé válik⁽¹⁹⁾.

A fenti megközelítésből következik, hogy a régió nem állandó, statikus kategória, hanem dinamikus társadalmi jelenség. Mint ilyen állandó változásban, átalakulásban van, egyszóval folyamatként értelmezhető. A régiók tehát születnek és eltűnnek, következésképpen a társadalom regionális felosztása is folyamatosan változik.

Azt a folyamatot, melynek során egy bizonyos régió a társadalom térbeli szerveződésének részeként fejlődik, a régió *intézményesülésének* nevezzük. Ebben a folyamatban négy__szint elkülönítése látszik célszerűnek: 1. a területi keretek kialakulása; 2. a fogalmi keret létrejötte; 3. az intézményes forma megteremtődése; 4. intézményesülés a regionális rendszer és a regionális öntudat részeként.⁽²⁰⁾

Az intézményesülési folyamat első lépcsőjén a régió szert tesz határait, vagyis identifikálódik a társadalom területi szervezetében. A második szinten alakulnak ki a területi szimbólumok; ezek közül különösen fontos a régió neve. A harmadik fokozat a régió saját intézményeinek, társadalmi szervezeteinek a kialakulása illetve ezeknek a társadalmi tudatban való rögzülése. Végül a negyedik fázisban végbemegy a régió "hivatalos" intézményesülése.

A régió_intézményesülési folyamata szempontjából a kulminációs pont és a leginkább hivatalos lépés kétségtelenül a szuverenitás elnyerése a közigazgatás szférájában. Ez a pillanat amikor a régió a társadalom térbeli szerveződésének integráns részévé válik. A regionális öntudat kialakulásának azonban ez nem szükségszerűen a legfontosabb jegye. Bár a közigazgatási státus megszerzése rögzíti a regionális identitás területi kereteit és megteremti alapjai, sokkal fontosabbak azok a társadalmi intézmények, amelyek aktívan hozzájárulnak a regionális öntudat újratermeléséhez, hatnak a mindennapi gyakorlatra azzal, hogy információkat közvetítenek az adott területről.

A regionális identitás nem azonnal alakul ki, hanem a régió fejlődésének része, fejlődése hosszú periódust ölel át, és szükségszerűen megköveteli a társadalom intézményi szférájának fejlődését, amelyben a kérdéses régió intézményesen is jelent van. Az intézményeknek ez a szférája erősíti az adott régió lakosaiban a közösségi érzést, s annak újratermelődési folyamatát⁽²¹⁾.

Egy régió intézményesülési folyamatának legteljesebb formája a *nemzetállam* kialakulása. Ebben az esetben jelen van a fenti fokozatok valamennyi fizikai és szellemi kelléke és terméke (terület, határ, név, nyelv, szimbólumok, intézmények).

A régió fogalmának elméleti kifejtése mellett vizsgáljuk meg hogyan változott ezen fogalom politikai-közigazgatási tartalma az elmúlt negyven év folyamán.

Emlékeztessünk mindenekelőtt arra, hogy a "régió" az Európa Tanács által elfogadott meghatározása meglehetősen homályos: "közvetlenül az állam alatti szint". Az Európai Régiók Gyűlése valamivel pontosabban fogalmaz: "A régió fogalma magába foglalja azokat a területi közösségeket, melyek közvetlenül a központi államhatalom alatt találhatók és a választott regionális testületeken keresztül politikai képvisellel rendelkeznek." Az első években egyfajta absztrakt meghatározás volt az uralkodó, mely szerint a régió a történelem előtti időkből datálódik, napjainkban pedig bátyaként szolgál a totalitarizmus ellen vívott harcban. Másképp, a régió természeti joggal fölrüházott egység, illetve a köztes testületek filozófiai úton megalkotott elméletének a testet öltése. A régió megfogalmazásának eme elméleti stádiuma kétségtelenül elősegítette, hogy a régió mint közigazgatási egység azonos szintre juthasson az önkormányzattal, mely alapvetőbb egység, illetve, hogy megvethesse a modern társadalmak és gazdaságok megkövetelte politikai döntések alapjait.

Aztán a régió az évek során olyan súlyra és komplexitásra tett szert, amely megfelel a mindennapos kapcsolatokban és viszonyokban megtapasztalt valóságnak. Elsősorban úgy jelenik meg, mint "egy élő emberi közösség". Ezentúl a régió szilárdsága már nem csupán filozófiai vagy éppenséggel technokrata föltevésektől függ, hanem gazdasági, földrajzi, történelmi és kulturális tényezőktől, melyek egyfajta "összetartást-összetartozást biztosítanak a lakosságnak a közös érdekek és célok követésében". Ezentúl az európai ház építése két alapvető tényezőtől függ: egyrészt "minden európainak joga van a saját régiójához tartozni, másrészt minden régiónak joga van saját autonómiához és képviselőkhöz". A régió és a regionalizmus tehát a föderalizmus tágabb fogalmának egyik alkotóelemévé válik, s így politikai és társadalmi szerveződésnek lehet az eszköze." ⁽²²⁾

A politikai jelentésváltozás hamarosan a gyakorlatban is éreztette a hatását, az évek során megnőtt ugyanis a regionális alternatíva szerepe: gazdaságilag és politikailag ésszerű és hasznot hajtó képződménynek bizonyult, mely közelebb visz a fejlődés és a demokrácia célkitűzéseikhez. Hasonlóképpen ideális terepet nyújt a területfejlesztés, a kulturális fejlődés és a természetvédelem számára is. ⁽²³⁾

Végül is régió legfontosabb gyakorlati-politikai előnyei a 20. század végi Európában az alábbiakban foglalhatók össze:

- a regionalizmus a társadalmi kapcsolatrendszerek azon formája, mely leginkább alkalmas arra, hogy elősegítse a demokrácia fejlődését és megszilárdulását;

- úgy tûnik, hogy az önkényuralom kialakulásával a regionális demokrácia tud a leghatékonyabban szembeszállni;
- a regionális szervezet közelebb hozza egymáshoz az egyéneket és a közösségek döntéshozatali folyamatát és így lehetővé teszi, hogy részt vegyenek az õket érintõ ügyekben;
- a regionalizmus tiszteletben tartja a kulturális, társadalmi és gazdasági sajátosságokat (és egyben választ ad a kisebbségek követeléseire is).⁽²⁴⁾

2. fejezet

A regionalizmus

A regionalizmus esetében talán még bonyolultabb a dolog. Ugyanis amíg a "régió" alatt mindenki - igaz, hogy különböző értelmezésben és ideológiai tartalommal - végül is egy *adott területet* ért, itt ugyanaz a szó jelent egy *elméleti kategóriát* és egy - jöllehet az előzőre épülő - *szellemi és/vagy politikai mozgalmat*.

A regionalizmus - mint elméleti kategória - nem más mint egy embercsoportnak egy-egy tájegységhez, mint földrajzi kerethez való kötődése⁽²⁵⁾.

Erre a kötődésre épültek Nyugat-Európában a hatvanas-hetvenes évektől azok a szellemi-politikai mozgalmak - esetenként pártok - melyek a regionális elkülönülés különböző mértékű megvalósítását tűzték zászlajukra. Ez az elkülönülés - illetve ennek igénye - igen széles skálán mozog; a nyelvi-kulturális autonómiától egészen az elszakadásuk illetve a saját szuverenitás kivívásáig terjed⁽²⁶⁾.

Bourdieu a regionalizmus fogalmát az uralom - mégpedig a szimbolikus vagy valóságos (gazdasági) uralom kategóriájával kapcsolja össze illetve magyarázza:

A regionalizmus (vagy a nacionalizmus) csak egyik fajtája a tisztán szimbolikus harcoknak, melyekben egyénileg, szétszórt állapotban vagy kollektíven, szervezett formában vesznek részt a küzdők és amelyek tétje szimbolikus vagy gazdasági előnyök és erőviszonyok megőrzése vagy megváltoztatása; vagy úgy is fogalmazhatjuk, hogy a társadalmi identitás (objektív vagy szándékolt) szimbolikus kifejeződéséhez kapcsolódó anyagi vagy szimbolikus áruk képzését érintő szabályok megőrzése vagy megváltoztatása⁽²⁷⁾.

A Bourdieu-féle régió-értelmezés másik kulcsfogalma a *reprezentáció*: A "regionális" vagy "etnikai" identitás "objektív" ismérveit kereső kutatás nem feledtetheti, hogy a társadalmi gyakorlatban ezek az ismérvek (mint például a nyelv, a dialektus, vagy a kiejtés) a mentális reprezentáció tárgyai, vagy ezek alapján lehet észrevenni, értékelni, megismerni és elismerni, ezt ruházzák föl a cselekvők érdekeikkel és előfeltevéseikkel. De ezek képezik a tárgyi reprezentáció alapjait is, ami dolgokat jelent (emblémák, zászlók jelvények), de tetteket is és a szimbolikus manipuláció olyan stratégiáit,

amelyeknek célja, hogy mások fejében alakítson ki (mentális) reprezentációt ezekről a tulajdonságokról és hordozóikról. Másképpen szólva: azok a tulajdonságok, amiket az objektivista etnológusok és szociológusok összegyűjtenek, mihelyt a gyakorlatban való előfordulásukat megfelelően érzékelik és értékelik őket, rögvest jelekként, jelvényekként vagy stigmákként kezdenek működni. Mivel ez így van és mivel ezt senki sem hagyhatja figyelmen kívül a társadalmi közegben, ezért az (objektíve) szimbolikus tulajdonságok, még a legnegatívabbak is, fölhasználhatóak hordozóik anyagi, sőt szimbolikus érdekei érvényesítésében⁽²⁸⁾.

Az okfejtés alapján Bourdieu arra a végkövetkeztetésre jut, hogy:

szakítani kell tehát az (akár marxista, akár másfajta) ökonomizmussal, mely a regionalizmusban és a nacionalizmusban csak szenvedélyt, sőt valami beteges dolgot lát, mert mivel nem ismeri föl azt a hozzájárulást, amit a valóság reprezentációjával a cselekvők hozzáadnak a valóság fölépítéséhez, nem értheti meg azt a nagyon is valóságos hozzájárulást, amit a kollektív reprezentáció kollektív átalakítása hozzáad a valóság átalakításához. De azt sem szabad elfelejteni, hogy van a szimbolikus dolgoknak egy gazdasága, melyet nem lehet leszûkíteni a (szûkebb értelemben vett) gazdaságra, és hogy a szimbolikus küzdelmeknek nagyon is valóságos megalapozások és hatásuk van a (szûkebb értelemben vett) gazdaságban. Így aztán, amint Eric Hobsbawn nagyon jól rávilágít, a gazdaság világméretűvé válása, amittől a nacionalizmusok eltûnését várhattuk volna, szabad folyást adhatott a szimbolikus megkülönböztetés logikájának, létrehozva ezáltal a megengedõ feltételeit egy szinte gazdasági korlátok nélkül való szeparatizmusnak. Valóban: a terület *mérete*, mely a (különösen marxista) teoretikusok számára ismérvként jött számításba az "életképes állam" meghatározásához (ez olyan államot jelent, mely elég széles és elég változatos piacot képes nyújtani és képes magát megvédeni külsõ támadásokkal szemben) nagyrészt elvesztette jelentőségét, mikor általános lett az államok (és nemzetek) függése a nemzetközi gazdaságtól és a transznacionális vállalatoktól. (Annál is inkább, mivel a nagy katonai hatalmak közötti egyensúly egyre inkább a kis országok védelmének a biztosítéka.) Az új nemzetközi munkamegosztás nemcsak hogy nem ítéli halálra a kis izolált államokat, hanem igen jól alkalmazkodik ezekhez a hivatalosan önálló egységekhez, melyek képtelenek a külföldi tőkének korlátozásokat állítani (márcsak azért is, mert a helyi hatalmak nyilvánvaló hasznot húznak abból, ha kiárusítják a függõségüket a nagy gazdasági hatalmasságoknak). De ezzel egy idõben a beruházások

térbeli eloszlása (melyet kizárólag a jövedelmezőség logikája szabályoz) és a hatalmak ebből eredő áthelyeződése előbb-utóbb az állam elleni lázadást bátoríthatja⁽²⁹⁾.

A regionalizmus üstököszerű tudományos karrierjének egyik látványos jele, hogy alig két évtizeddel a fogalom feltűnése után, a kilencvenes évek közepétől immár "új regionalizmusról" beszélünk.

Az "új regionalizmus" jellemzői:

- mesterséges régiók alakulnak ki, melyek - szemben Európa történeti régióival - nem organikus fejlődés eredményei,
- új típusú intézményrendszer áll mögöttük,
- legtöbbször a nemzeti kereteket meghaladó, szupranacionális képződmények.

Az új regionalizmus Martin Peterson értelmezése szerint a hatalom és a befolyás áthelyeződését jelenti globális szintről a helyi szintre.⁽³⁰⁾

A regionalizmus eme elvont értelmezése mellett érdemes megismernünk Glatz Ferenc pragmatikus, az 1989-90-es közép-európai fordulatokra reagáló megközelítését is.⁽³¹⁾

Glatz az elmúlt időszak történeti elemzéséből arra jut, hogy fel kell vetni a regionalizmus új értelmezését.

Az alapkérdésre - mi a regionalizmus? - a szerző így felel: "a regionalizmust olyan törekvésnek fogjuk fel az európai politikában, melynek az a célja, hogy az egyén és a közösség, az egyén és az adott területi és igazgatási egység között mind szervezettebb viszony alakuljon ki."⁽³²⁾

A "létező regionalizmus" három formáját különbözteti meg elemzésében:

1. A regionális együttműködés - vagyis a meglévő területi - igazgatási egységek közötti nemzetközi együttműködés. Ez a mai állami területeknél nagyobb területi egységeken az állami adminisztrációk együttműködését jelenti. (Ld. például a viseigrádi négyek)

2. A mai államok egymással szomszédos peremterületeinek mind szorosabb együttműködése - pl. Kárpátok Eurorégió, Alpok-Adria Munkaközösség stb. (Ez a megközelítés elvezet a periféria illetve a határtérségek fogalmához).
3. Egy országon belül az állami központtól függetlenül kerülnek az egyes úgynevezett regionális egységek egymással szoros kapcsolatba.⁽³³⁾

A történelem kihívásaira válaszoló új típusú regionalizmus kialakulásához megfelelő intézményes feltételek teljesülése szükséges. Melyek ezek a feltételek? Glatz F. szerinti "mindenekelőtt az igazgatás terén kell elérni azt, hogy a határok különböző oldalain a helyi igazgatási egységek kompatibilisek legyenek egymással"⁽³⁴⁾ Felmérésünk⁽³⁵⁾ tapasztalatai szerint Magyarország és szomszédai közti határrégiókban ennek még nyoma sincs. Hogy miért nincs, arra talán válasz a következő követelmény: "az igazgatási kompatibilitás első feltétele a helyi autonómiák kialakulása az államigazgatáson belül".

Az új típusú regionalizmus és intézményrendszere napjaink politikai realitása alapján inkább a jövő század esélye és lehetősége.

Glatzhoz hasonlóan a regionalizmus pragmatikus értelmezését adja Winfried Lang. Lang tipológiájának az alapja a régió kiterjedése, nagysága illetve nemzetközi dimenziója. Ennek szem előtt tartásával a regionalizmus három típusát különbözteti meg.

1.) Nemzeti keretű regionalizmus. Ennek két esete lehetséges

- a) egyes történetileg erős autonómia-hagyománnyal rendelkező térségekből indul - ekkor alulról építkező regionalizmusról (=föderalizmus) beszélünk
- b) az állami funkciómegosztás területi - helyi megjelenése: ez a felülről építkező regionalizmus (=decentralizáció) esete (vö.: magyar vármegye rendszer)

2.) A transznacionális (=határokon átnyúló) regionalizmus: egyes, kulturálisan vagy gazdaságilag egységes földrajzi térségek esete.

Ezek zavartalan fejlődését célozza a "régiók Európája"-eszmé, amely egyben alternatívája a nemzetállami gondolkodás inspirálta De Gaulle-féle "hazák Európája"-nak ("Europa der Vaterländer").

A dilemma egyébként csaknem feloldhatatlan: a határrégiók egyrészt a centralizációs politikával szemben legalább részben emancipálódni kívánnak, másrészt gyakran szükségük is van a centralizáció áldásaira a határ-periféria okozta hátrányok leküzdéséhez.

3.) A nemzetközi regionalizmus

A II. világháború óta egyre erősödő mozgalom.

Jellemzője hogy egyre inkább átvesz állami feladatokat. Ezen regionalizmus legmagasabb formája az európai integráció folyamata.

(A nemzetközi regionalizmus kevésbé sikeres formái a harmadik világban is megtalálhatóak, ilyenek pl. az ASEAN, az ECOWAS, továbbá a latin-amerikai országok számos együttműködési formációja).⁽³⁶⁾

Végezetül, ezen kategória elemzésének utolsó szempontjaként tekintsük át a regionalizmus-fogalom értékszociológiai jelentésváltozásait.

A régió és a regionalizmus fogalmának jelölésére a *provincia* és a *provincializmus* volt általánosan elfogadott terminus a 19 század folyamán. A provincializmus természetesen bizonyos pejoratív tartalmat is hordozott (ld. pl. Flaubert, Gautier, George Sand és mások műveit.)

A provincializmus lényegében erősítette a szövetséget a modernitás és a nemzetállam között, miközben ő maga antimodern (reakciós) szerepet játszott.

A 20. sz. politikai konfliktusokkal és háborúkkal terhelt története során a régiók sokkal komplexebb folyamatok tárgyai lettek.

A II. világháború előtti autonómia-törekvések miatt (Elszász, Baszkföld) a regionalizmus gyanús koncepció volt egyes reakciós és elnyomó hatalmak - pl. a náci Németország - számára.

Az alapvető pozitív változás az 1960-as évektől következett. A régió eszméjének elterjedése egybeesett a provincia hagyományos fogalmának a hanyatlásával, sőt elenyészésével.

Háború utáni a régió-fogalom lényegében semlegessé vált. Éppen ezért különböző jelzőkkel látták el, úgymint:

- "természetes régió" - ökológiai körzet
- "gazdasági régió" - az industrializáció terméke
- "adminisztratív régió" - egy szuverén államon belüli egység
- "kulturális régió" - közös szokások és hagyományok által kialakított körzet - illetve a közös nyelv és irodalom által létrejött körzet.

Ma komoly erők munkálkodnak azon, hogy a régió-fogalom a semleges mezőből elmozduljon és egyre inkább a *politikai identifikáció* terepévé (és ezáltal pozitív értéktartalmúvá váljon). Ennek a folyamatnak a legfontosabb dimenziói a közgazdasági, a kulturális és a politikai vetület. (Ez utóbbi egyértelműen az integrációs folyamathoz kapcsolódik) ⁽³⁷⁾

A határ

Vizsgálatunk másik alapvető kategóriája a határ. A határ értelmezését a szociológia, a szociológiatörténet, a kulturális antropológia és a politikai földrajz szempontjai szerint vizsgáljuk.

A térbeli szerveződés hierarchiájának különböző lépcsőin álló területi egységeket - tájakat, térségeket, régiókat, tartományokat, államokat - a határ választja el egymástól. A fentiektől logikusan következik, hogy a határ

1. nem örök, változatlan, hanem nagyon is változó, *történetileg meghatározott* kategória;
2. az "ők" és a "mi" elkülönítésének tudati eszköze, a *regionális identitás* nélkülözhetetlen kelléke.

Bourdieu a határ kijelölésével kapcsolatban az alku-folyamatot és a viszonylagosságot hangsúlyozza:

Ma már senki sem állítja, hogy vannak olyan ismérvek, amelyekre "természetes" osztályozásokat, "természetes" határokkal körbevett "természetes" tartományokat lehetne alapozni. A határ sohasem lesz más, mint egy fölosztás eredménye, amelyről azt mondjuk, hogy többé vagy kevésbé van alapja a "realitásban", aszerint hogy az elemek, amelyeket tartalmaz, többé vagy kevésbé számos és jelentős hasonlóságot mutatnak egymás között. Mindenki megegyezik abban a megfigyelésben, hogy a különböző elképzelhető ismérvek (nyelv, település, kulturális sajátosságok) alapján kiharított tartományok soha nem vágnak egybe tökéletesen. De ez még nem minden: a "valóság" ezúttal keresztül-kasul társadalmi, és a "legtermészetesebb" osztályozások is olyan vonásokon alapszanak, amikben semmi természetes nincsen, hanem nagyrészt önkényes kényszerítések eredménye; vagyis a legitim elhatárolásért folyó csaták mezején egy előzőleg fönnállott erőviszony következménye.

A határ, a kijelölés jogi aktusának ez a terméke ugyanannyira létre is hozza a kulturális különbségeket, mint amennyire maga is ilyen különbségek eredménye: elég arra gondolnunk, mit tesz az iskolarendszer a nyelv tekintetében és máris látjuk, hogy a politikai akarat szétrombolhatja azt, amit a történelem létrehozott ⁽³⁸⁾

U. Jeggle konkrét néprajzi anyag vizsgálata - a német falusi tér illetve közösség - alapján tesz fontos elméleti megállapításokat a határról, illetve a határ és identitás viszonyáról ⁽³⁹⁾

A köznapi életben a határokkal szemben bizonyos ambivalencia tapasztalható, ugyanakkor ma még nehéz elképzelni életünket határok nélkül: "A határnélküliség olyan lehetőségnek tűnik, amely az ébredés hangulatát kelti, valami újnak a kezdetét jelöli, ugyanakkor azonban aggaszt is bennünket. Mintha az emberek nem bírnák elviselni a határnélküliséget, a régi határok lebontásával egyidejűleg új határok jönnek létre.

A határok még mindig elválasztanak; s úgy tűnik, létezik valamiféle antropológiai állandó, amely az identitás megszilárdítása során megköveteli a másoktól való elhatárolódást" ⁽⁴⁰⁾ .

A határok *nem abszolút* illetve *dinamikus* voltát - Bourdieu-höz hasonlóan Jeggle is hangsúlyozza. A határok nem abszolútak, s nemcsak a kizárást szolgálják, mint ahogy azt a *vasfüggönytől* megszoktuk, hanem mindenekelőtt a biztonságot garantálják, és csökkentik a félelmet. Az átmenet minden lehetősége egyben veszélyt is jelent: hiszen a nyitott határ nemcsak a kijárást, hanem az ellenség bejövetelét is lehetővé teszi. A kapuk megnyitásának és bezárásának rituáléját az ember úgy is tekintheti, mint társadalom félelem- és bizonytalansági potenciáljának az olvasatát ⁽⁴¹⁾ .

A határ tehát pszichológiai, sőt filozófiai illetve metafizikai tényező is. Gondoljunk csak az életet a haláltól elválasztó határra. A teológus P. Tillich a határ ismeretelméleti vonatkozását hangsúlyozza: "A határ a tényleges megismerés számára leginkább gyümölcsöző hely" ⁽⁴²⁾ .

Érdeemes Jeggle nyomán követni a "határ" szó etimológiáját is a különböző nyelvekben. A 17. században a *Dictionnaire universel* a következő meghatározást adta: "*Frontiere*

egy királyságnak vagy tartománynak a legszélső határa, amellyel az ellenség szembekerül, ha be akar törni. A szó a *frontariaból* származik, amely az ellenségnek szembehelyezett homlokzatot jelent." A szavakban tükröződnek a mögöttük húzódozó elképzelések, a franciák esetében egy erőteljesen háborús *topographie imaginaire*.

A német kultúrföldrajzos, Georg Ratzel a germán határfejlődés állítólagos békésebb képét tárja elénk. Ez a fejlődés a lakatlan elválasztó sávokkal kezdődik, amelyek aztán bebiztosított és biztonságot szolgáló mezsgyékké változtak. A határ szó - a németben - szláv eredetű, és az elnevezés a germán-szláv közösséget, illetve a határátlépést jelöli. A határvonal mint a szűkös tér szükségszerű következménye értelmezhető, mivel a pusztai területek és erdők megművelése világosabb elhatárolódásokat tett szükségessé.

A francia forradalom óta azonban a határ fogalma az *államéhoz* kapcsolódik. L. Febvre szerint a lineáris *frontiére* nem más, mint a föld felszínére vetített körvonala "egy teljes mértékben öntudatos nemzetnek, amely tisztességét, méltóságát, minden erejét és hatalmát arra fordítja, hogy egy természetes módon homogén belépésért terület védelmét biztosítsa, tehát gyakorlatilag minden külső hatalmat megakadályozzon «határai megsértésében»"⁽⁴³⁾.

A *politikai határok* kialakulása tehát szorosan kapcsolódik a *nemzetállamok* létrejöttéhez. De mit jelent ma a politikai határ? "A politikai határok funkciója különböző. Egyrészt védik a határon belüliek integritását, megakadályozzák a határon kívüliekkel történő kicserélődést. A határok kétoldali áteresztőképessége olyan modellnek felel meg, amely az elhatárolódás nélküli védelmet, a szabad lakóhely-változtatás jogát és egyidejűleg a másként való létezés zavartalan gyakorlásának a jogát tartalmazza. Minden különbség határt jelent; aki az egyiket figyelembe veszi, annak a másikat is tiszteletben kell tartania"⁽⁴⁴⁾.

A politikai földrajz, mint diszciplína kiemelkedő figyelmet fordít a határ-jelenség tanulmányozására. Ennek a tudományágnak egyik vezető kortárs teoretikusa a már idézett A. Paasi. Paasi tanulmányaiban Jeggel-hez hasonló következtetésekre jut. Véleménye szerint a határokat úgy lehet értelmezni, mint különféle társadalmi folyamatok térbeli eredményét.

A határok egyidejűleg (lehetnek) történeti, természeti, kulturális, politikai, gazdasági vagy éppen szimbolikus jelenségek és ezen dimenziók mindegyike a területiség különböző változatát termelheti ki.⁽⁴⁵⁾ Ennélfogva a határokat a társadalmi-térbeli öntudat manifesztálódásaként is lehet interpretálni.

A határok szerepe eltérő lehet országos és helyi szinten, így pl. az államok számára általában sokkal fontosabb szimbolikus értékük van, mint a helyi közösségek számára (- ld. a hivatalos állami érzékenységeket térségünkben minden, a határkérdéssel akár csak áttételesen összefüggő témában). Ennek alapján Paasi kettős következtetésre jut:

- A nemzeti határokat úgy is fel lehet fogni, mint egy olyan projekt részét, melynek keretén belül a terület fizikai és szimbolikus konstrukciója és fenntartása történik továbbá a terület belső társadalmi integrációja végbemegy.

- A területi identitások mindig társadalmi, kulturális és/vagy fizikai elhatárolódás alapján fogalmazódnak meg (vö. a már említett "ők" és "mi" kérdése)⁽⁴⁶⁾.

A szociológia művelői eddig nem alkottak nagy elméleti műveket a dolgozat témájáról szolgáló jelenségek illetve fogalmak - köztük a határ - tisztázására. Ez utóbbi vonatkozásban egy jelentős kezdeményezés *R. Strassoldóé*, aki a kezdetektől a nyolcvanas évekig tekintette át azokat a megállapításokat, értelmezési módokat, melyeket a szociológusok a határral mint *társadalmi tény* kapcsolatban tettek⁽⁴⁷⁾.

Strassoldó áttekintésében nagy jelentőséget tulajdonít a határ ismeretelméleti jelentőségének ("A határ-alkotás a gondolkodás és a kommunikáció szükséges velejárója, nem kevesebb mint a realitás technikai kontrollja" Az elemi egység keresése - atom, individuum - lényegében a végsőig izolált és zárt rendszer keresése - az abszolút határ keresése").

Az elemzés a Parsons-i zárt rendszer (=nemzetállami teória) feddésétől a nyílt rendszerek (háló, struktúrák) fontosságának hangsúlyozása felé tart; Simmel, Goffman és Blau vonatkozó nézeteinek ismertetésével. Az idézett szerzők és iskolák (modern interakció-kutatás, fenomenológiai szociológia, etnometodológia) közös jellemzője, hogy elutasítják a szélesebb körű társadalmi struktúrák létezésének a priori elismerését, valamint vizsgálódásaik középpontjába az úgynevezett *egyszerű társadalmi*

rendszereket állítják. Ezért nagyon érzékenyek a területi és időbeli "jelzések", horizontok, indexek stb. iránt - melyek az említett rendszereket, mint a társadalmi magatartás egységeit egybetartják. A Parsons-i zárt rendszer-elmélettel szemben tehát Simmel követőinél megfogalmazódik a *háló-teória*, mely a nyílt rendszer alternatíváját kínálja. A hálók, hálózatok ui. állandó határvonal nélküli nyílt struktúrák, önfenntartó mechanizmusok, melyek sokkal inkább funkcióik révén vagy a kommunikáció által lehet definiálni mintsem területükkel vagy határaikkal⁽⁴⁸⁾.

4. fejezet

A periféria

A határok problémáját taglalva óhatatlanul eljutunk a civilizációk határainak kérdéséhez. A határ-probléma ezen vonatkozását - nevezetesen a hatalom átkerülését a centrumból a perifériára - Toynbee egyenesen a *történelem második törvényének* nevezte ⁽⁴⁹⁾.

Ezzel tehát eljutottunk elemzésünk következő kategóriájához a *perifériához*.

A periféria szaktudományos megközelítése és értelmezése legalább olyan sokoldalú, mint a régióé. Csak a legfontosabbakat említve, ezek a földrajztudomány, a gazdaságtörténet, a településtudomány (regional science), és a szociológia.

A perifériával mint tudományos kategóriával hagyományosan leginkább a földrajztudomány foglalkozott. A földrajzi megközelítés szerint a periféria általában kedvezőtlen természetföldrajzi adottságokkal rendelkező, rossz forgalmi helyzetű (nehezen megközelíthető), alacsony infrastrukturális ellátottságú, elmaradott társadalmi-gazdasági szerkezetű vidék. További jellemzője, hogy rendszerint a közigazgatási és szellemi központoktól távol, az ország (tartomány, régió stb.) határán fekszik. Az elmondottak alapján feltárul a *periféria kettős értelmezése*:

- 1) közigazgatási-igazgatásföldrajzi adottság (rendszerint határmentiség)
- 2) funkcionálisan a szegényes intézményhálózat és infrastruktúra szinonimája

A gazdaságtörténetben Immanuel Wallerstein nevéhez fűződik a *centrum-periféria* fogalompár bevezetése. Ez a kategória aztán megjelenik a településtudományi és szociológiai elemzésekben is ⁽⁵⁰⁾.

Wallerstein a modern világgazdasági rendszer 16. századi kialakulását tanulmányozva jutott el a fenti dichotómia megalkotásához. Értelmezése szerint a kapitalista világgazdasági rendszer magába foglal centrumállamokat, félperifériális és perifériális régiókat (nem pedig államokat!) ⁽⁵¹⁾.

A világrendszer működése - fennmaradása, átalakulása, folytonos változása - pedig ezeknek az eltérő funkciójú zónáknak a sajátos munkamegosztásán alapul. Wallerstein definíciója alapján a periféria a világgazdasági rendszernek az a földrajzi szektora,

amelyben a termelés főként alacsonyabb feldolgozottsági fokú (azaz az olcsóbb munkaerővel előállítható) termékek termelése. Miután ezek nélkülözhetetlen tömegcikk, a periféria a munkamegosztás átfogó rendszerének integráns része⁽⁵²⁾.

A wallersteini fogalompár széleskörűen elterjedt a hazai szakirodalomban is. Elsőként a magyar kapitalizmus fejlődését tanulmányozó gazdaságtörténészek - elsősorban Berend T. Iván és Ránki György vették át a kategóriát⁽⁵³⁾. A gazdaságtörténeti munkákból került át - némi jelentésváltozással - a (gazdaság) földrajz fogalomkészletébe.

A földrajzosok eljárása azonban a fogalom átvételét illetően legalábbis megkérdőjelezhető. Olyan kategóriát alkalmaznak ugyanis egy jelenkori és merőben más térbeli dimenziójú jelenség leírására melyet szerzője a 16. század viszonyaira és az egész földkerekségre kiterjedő rendszer jellemzésére alakított ki. Ezzel az eljárással valószínűleg Wallerstein sem értene egyet. Ugyanis - mint műve előszavában hangsúlyozza - a tőkés világrendszer fejlődésében négy fő szakaszt különböztet meg (ennek csak az első szakaszát tárgyalja az idézett munka) és vélhetőleg valamennyi - de különösen az utolsó, 1917 óta tartó - periódus különböző paradigma alapján írható le.

Vizsgáljuk meg ezután mit értenek a marxista ökonómiai szemléletű, funkcionalista gazdaságföldrajzosok a centrum - periféria viszony alatt.

A centrum-periféria fogalompár tagjai egymást kölcsönösen feltételező, történelmi, így időben változó minőségi kategóriák. A fogalompárt két tagja közötti "munkamegosztás" azonban általában tartós viszonyt takar: a kedvező helyzetben lévő centrumok termelőerőinek megújuló képessége és készsége jóval nagyobb, az újabb és újabb innovációk a centrumoktól a perifériák felé tartanak, ez utóbbiak lépéstartási lehetősége differenciált adaptációs és reprodukciós képességüktől és készségüktől függ. A termelőerők fejlődésének egészét lényegesen befolyásoló változásnak kell bekövetkeznie ahhoz, hogy funkcionális átalakulás jöjjön létre.

A centrum-periféria fogalompár tagjai között ellentmondásos viszony feszül. Egymásra utaltságuk nyilvánvaló: a perifériának csak a centrum segítségével van esélye a gyorsabb fejlődésre, az esetleges felzárkózásra, a centrum pedig csak a periféria révén - esetenként annak rovására - képes megújítani dinamizmusát. Ugyanakkor ismert a perifériák számos elemből összetevődő "ellenszenve" is a

centrumok iránt, valamint az a tény, hogy a centrumok hosszú távú saját érdekei is a perifériák felemelését diktálják.

A centrum-periféria fogalompár tagjai viszonylagos kategóriák: a gazdasági tér ugyanazon eleme egyik szinten és összefüggés-rendszerben periféria, más szinten és relációban centrum lehet. Egy ország gazdasági térszerkezete a különböző szintű és kapcsolatrendszerű centrumok és perifériák összessége, amelyben azonban az intézményrendszer felépítésében is tükröződő hierarchikus rend ismerhető fel⁽⁵⁴⁾.

Látható, hogy itt a wallersteni értelmezés meglehetősen nehézkes, "szocialista" változatáról van szó. Ugyan ez áll a periféria esetére is.

"A periféria - a centrumhoz képest - egészében véve az elmaradottság tényével jellemezhető. Ez az elmaradottság a gazdasági szférán túl, a lakosság életkörülményeinek sajátosságain keresztül a döntéshozatalban való képviseletig egyaránt tetten érhető. A periféria-jelleg a centrumtól való (gazdasági) térbeli távolságot éppúgy magába foglalja, mint az időbeni megkésettiséget. Ez utóbbi azt jelenti, hogy olyan folyamatok, melyek a centrumban már "lefutottak", a periférián éppen csak elkezdődtek. E folyamatok kiteljesedése a periférián merőben más - gyakran már gátló - körülmények között következik be, mint amelyek a centrumban való működést kísérték. A perifériák fejlődése tehát nem a centrumok fejlődésének időbeni késéssel történő megismétlése, hanem jellegében is más"⁽⁵⁵⁾.

Ezzel szemben Bourdieu a periféria jellemzésekor a *depriváció* motívumát tartja szükségesnek kiemelni:

Bármily távolinak tûnnek is ettől a terület nélküli nacionalizmustól a regionális követelések, azok azért ugyanúgy nem mások, mint a stigmatizációra való válasz, mely megteremti azt a területet, amelyből látszólag ered. És valóban a régió nem követelhetné létét, ha már nem létezne mint megbélyegzett tér, mint "provincia", melyet a "központtól" való gazdasági és társadalmi (nem földrajzi) távolsága definiál, vagyis a főváros által konstruált anyagi és szimbolikus tőkétől való megfosztottsága⁽⁵⁶⁾.

Szólni kell még a fogalom *településtudományi* megközelítéséről. Ez a fiatal tudományág szintén használja a centrum-periféria kategóriát, azonban saját értelmezési keretében ágyazva.

A *periféria* ily módon *két vagy több központi település-centrum közötti depressziós térség*. Ebből következik, hogy a perifériák szórványosan helyezkednek el, az ország belsejében is megtalálhatóak, és két centrum vonzáskörzete közti sávban sűrűsödnek leginkább. A periféria kialakulása összefügg a településhierarchiával és a társadalmi struktúrával; a strukturális egyenlőtlenség immanens velejárója⁽⁵⁷⁾.

Ez a szemlélet a perifériák létrejöttét a kelet-közép-európai térségben részben az államszocialista gazdaságirányítási rendszer termékének tekinti, mely rendszer lényege "a centrumban gerjesztett mozgás, amely változó tartalommal, de állandóan fenntartja, sőt erősíti a polarizációt"⁽⁵⁸⁾.

Az említett gazdaságirányítási modell lényeges eleme a centrumfejlesztés. Ennek általános hatása, hogy közvetlen környékén fellendülést vált ki, a tágabb térséget ellenben "leszívja", mivel egy centrumba irányuló mozgást indukál. A települési elmaradottság így a "völgyfenékben", vagyis a centrumok közötti szívott térségekben alakul ki. A modell szerkezeti alapja a piramis.

A magasabb szinthez magasabb fokú társadalmi-gazdasági tér tartozik, ami deformálja az alacsonyabb szintet. A folyamat tehát úgy működik, mint egy szivattyú.

A szívóhatás következtében a területen jelentős fejlettségi különbségek lesznek a hullámmozgás törvényszerűségei szerint. Több pólusú szívás esetén - ami a magyarországi tényhelyzet - a pólusok között egy sajátos elmaradott "hullámvölgy-rendszernek" kell a modell szerint kialakulnia, és a tapasztalat ezt valóban meg is erősíti.⁽⁵⁹⁾

A vázolt modell egyben magyarázat a területi egyenlőtlenségek illetve az elmaradottság kialakulására és fennmaradására.

A határmenti térségek és a határmentiség

A határmenti térségek illetve a határmentiség specifikumai mások. Ezek a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek idején főként az egyén, illetve az állami újraelosztási rendszer szempontjából vizsgálhatók. Az egyén szintjén a határ tágabb földrajzi környezetünkben elsősorban életmódot, életkörülményeket és lehetőségeket befolyásoló tényezőként jelentkezik. Ez konkrétan a következőkben nyilvánul meg: nincs alternatíva a munkaerőpiacon, ellenkezőleg: jelentős a nyílt vagy burkolt munkanélküliség; a migráció általában csak egy irányba (az ország belseje felé) lehetséges; kialakul az ingázás kényszere; a szellemi foglalkozású ember egy intézményhez van kötve; a foglalkozási szerkezet nem gazdagodik; a térségben a lakásberuházás nem perspektivikus⁽⁶⁰⁾.

Mindehhez bizonyos politikai megfontolások is társultak az elmúlt időszakban az illető térségek fejlesztését illetően.

A hidegháború idején a "béketábor" határát is képező nyugati és déli végeinken létrehozott körülbelül 25 km széles, szigorúan ellenőrzött rendészeti határsávot a területfejlesztési politika szándékosan elhanyagolta. Termelés-, infrastruktúra - és településfejlesztés helyett bunkerek épültek történelmünk e második gyepűvidékén⁽⁶¹⁾.

Mindezek folyamányaként az állami újraelosztási rendszer ezen térségeket a legutóbbi időkig nem preferálta. Az egyén és az állam magatartása így egymást erősítő negatív tendenciák kialakulásához vezetett. Ehhez helyenként még speciális tényezők járultak, például a nemzetiségi bizalmatlanság vagy éppen a nemzetiségi összetartásból eredő előnyök hatása. Ez utóbbira példa, hogy egyes (erős kulturális hagyományokkal rendelkező) nemzetiségi falvak a falusi intézmények megszüntetésének (a körzetesítési tendenciák) időszakában meg tudták őrizni iskolájukat, tanácsi önállóságukat stb. - bár ennek kétségtelenül politikai (propaganda) okai is voltak.

Az előbbiekből következik, hogy határ és periféria, határmentiség és perifériális helyzet fogalmilag nem azonos.

Kétségtelen, hogy valamely terület határmenti fekvése nem jelent szükségszerűen periféria-jelleget, - gondoljunk csak az Európai Unió tagországai közötti határvidékekre - a két minősítés közötti fogalmi közelség nem véletlen. Azt, hogy egy határmenti térség egyben periférikus-e, számos tényező bonyolult kölcsönhatása dönti el.

A természetes, a központtól a határokig fokozatosan ritkuló textúrájú gazdasági térben zavartalanul fejlődő nemzetgazdaságok határmenti térségei - eltekintve a tradicionális nemzetközi kereskedelmi utak vonalától - kezdetben periférikus jellegűek. A nemzetközi munkamegosztás bővülésével és mélyülésével ez a jelleg - határszakaszok szerint differenciált módon - halványodhat, a kölcsönös kapcsolatos erősödésével egyes határmenti térségek dinamizálódhatnak⁽⁶²⁾.

Milyen tehát a fenti két fogalom viszonya? Értelmezésem szerint a határmentiség a perifériális helyzet, a periféria sajátos változata, minősített esete. Amint a közelmúltban végzett empirikus szociológiai vizsgálatunk eredményei bizonyítják a határmenti térségekre nagyrészt érvényesek a periféria településtudományi és földrajzi értelmezése szerinti általános megállapítások, emellett azonban sajátos egyedi jellemzőik is vannak. Az elmondottakból következik, hogy egy országban - így Magyarországon is - általában több periférikus térség van mint határmenti⁽⁶³⁾.

6. fejezet

Regionalizmus és etnicitás

Végezetül, a logikai teljesség kedvéért említsük meg, hogy ezen a ponton csatlakozik a határ, határmentiség és a periféria témaköréhez a regionalizmus egy újabb dimenziója, az *eticitás* illetőleg a *kisebbségi/nemzetiségi* kérdés.

A határ-térségek Közép-Európában ugyanis általában vegyes lakosságú, etnikumú térségek. A regionalizmusnak így újabb dimenziója tárul föl régióinkban, ez pedig a kisebbségi/etnikai kérdés. Hangsúlyozni kell, hogy ez általános közép-európai, nem pedig speciális magyar jelenség. Az I. világháborút lezáró versailles-i békerendszer következtében a Németország és Oroszország közötti térségben számos olyan

államalakulat jött létre, melyeknek határmenti, periférikus sávjaiban jelentős, anyanemzetétől leszakadt-leszakított kisebbségi lakosság koncentrált (Szilézia, a szudétánémet terület, Elzász, Dél-Tirol, Dél-Szlovákia stb.) Ez persze azt is jelenti, hogy a kisebbségben élőknek a kisebbségi lét amúgyis meglévő hátrányai mellett a periféria - a többségi néphez tartozó állampolgárokat is sújtó - hátrányaival is meg kell küzdeniük.

Ez a jelenség Nyugat-Európában sem ismeretlen, a nemzetiség lakta területek többségének viszonylagos elmaradottsága számos fejlett nyugati országban/nemzetállamban kimutatható. Ezen kettős-regionális és etnikai-feszültség nyomán született meg Nyugat-Európában az 1970-es években az etnoregionalizmus fogalma, illetve az erre épülő etnoregionalista mozgalmak. A fogalom tartalma a tájegységi és etnikai érdekegybeesés. ⁽⁶⁴⁾ Az etnoregionalizmust egyes kutatók a civil identitás regionális vetületeként értelmezik.

Az etnikai csoportok és a regionális pozíció kölcsönös összefüggését Donald Horowitz a következő ábra alapján szemlélteti ⁽⁶⁵⁾:

The Relation between Ethnic Groups and Regional Position

Ethnic Groups	Backward Groups	Advanced Groups
Regions		
Backward Regions		
Advanced Regions		

A következőkben vizsgáljuk meg Horowitz mátrixának illetve a hozzá fűzött kommentárjainak kritikai elemzésével a *regionalizmus* és a *kisebbségi kérdés* viszonyrendszerét.

Horowitz az etnikai konfliktusok kezelése egyik alapvető módjának az *elszakadást, a szecessziót* tekinti. Ebből a premisszából kiindulva a mátrixában szereplő etnikai csoportokat lényegében potenciális szecesszionistáknak tekinti. A regionális fejlettség ebből a szempontból nem meghatározó, hanem másodlagos (azaz függő változó) melynek csak annyiban van jelentősége, amennyiben gyorsítja vagy lassítja a kiválást.

Milyen jegyek alapján minősül egy bizonyos etnikai csoport előnyös illetve hátrányos helyzetűnek?

Előnyös helyzetű az általában jó iskolázottságú paraméterű, nem mezőgazdasági foglalkoztatottságú populáció. Az ehhez kapcsolódó sztereotípiák: erősen motivált, szorgalmas, intelligens, dinamikus stb.

Hátrányos helyzetű ugyanakkor a kevésbé iskolázott, rosszul fizetett, többnyire mezőgazdasági foglalkozású népcsoport. A hozzájuk kapcsolódó sztereotípiák: lusta, hanyag, tudatlan, fejlődésképtelen stb.

A régiók esetében a különbségtétel alapja a térség relatív gazdasági pozíciója, melyet az egy főre jutó regionális jövedelemmel (regional income per capita) lehet mérni.

Az elszakadásra való törekvés intenzitását természetesen nagyban befolyásolja a két tényező (a regionális és az etnikai) egymásra hatása. A fejletlen régiókban élő hátrányos helyzetű csoportok számára a legvonzóbb az elszakadás, míg a fejlett térségekben élő előnyös helyzetű etnikumok a legkevésbé érdekeltek ebben a megoldásban. (Gondoljunk pl. a koszovói albánokra illetve a dániai németekre).

A hátrányos illetve előnyös helyzetű csoportok viszonya az elszakadáshoz azonos gazdasági környezet (fejletlen régió) esetén ⁽⁶⁶⁾:

<u>Hátrányos csoportok</u>	<u>Előnyös csoportok</u>
Korai elszakadók	késői elszakadók
Gyarmatosítói védelem	gyarmatosító-ellenes harc élharcosai
Arányos részvétel a kormányzati posztokban	garancia a diszkrimináció mentességre
Az etnikailag idegenek távoltartása a helyi adminisztrációtól	a feltételhez nem kötött mobilitás elvének elfogadása
Azonnal megkísérlik az elszakadást mielőtt a félelmek igazolódni látszanak	csak akkor kísérlik meg az elszakadást, amikor a pozícióik megtartása lehetetlenné válik
Az elszakadás gazdasági következményeit nem mérlegelik	csak akkor döntenek az elszakadás mellett, ha a status quo fenntartási

költségei rendkívül magasak

Alacsony tolerancia küszöb

sokkal magasabb tolerancia küszöb

A fejlett régiókban élő előnyös csoportok számára mindazonáltal állandó sérelem, hogy nagyobb mértékű a hozzájárulásuk a nemzeti jövedelemhez mint amit onnan visszakapnak. Ez a sérelem pedig legalábbis potenciális elszakadókká tehetik őket. Tipikusan ilyen volt pl. Szlovénia helyzete az egykori Jugoszláviában, de ma is ilyen a Baszkföld* és Katalónia Spanyolországban. Ez motiválta az eritreai függetlenségi mozgalmat Etiópiában stb.

Az etnikai és regionális pozíció kölcsönhatását vizsgálva tehát Horowitz nyomán összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy

- az elszakadással kapcsolatban felmerülő stratégiai kérdésre a választ az *etnikai pozíció milyensége* (hátrányos vagy előnyös) adja meg, a régió gazdasági helyzetétől lényegében függetlenül.
- Az előnyös helyzetű csoportok a fejlett és fejletlen régiókban is hasonlóan viselkednek a politikai célkitűzések, a következmények és számítások tekintetében. Ugyanez mondható el a hátrányos helyzetű csoportokról is a regionális pozíciótól függetlenül.

A horowitzi okfejtés ismertetésekor azonban nem hallgatható el néhány kritikai észrevétel sem. Ezek közül az élre egy módszertani megjegyzés kívánkozik. Jóllehet a kétdimenziós tábla a fogalmak tisztázásának, elkülönítésének kedvelt és hasznos eszköze a társadalomtudományokban, ugyanakkor kétségtelenül szimplifikál is, árnyalt(abb) elemzésre kevésbé alkalmas. A másik megjegyzés, hogy a szerző könyvének egész empirikus anyagát, bizonyító példatárát a harmadik világból meríti, így modellje nem vagy csak igen korlátozott mértékben alkalmas a közép-európai viszonyok - ezen belül például a határon túli magyarság regionális és etnikai pozíciói - vizsgálatára.

* Egy baszk tiltakozó ének szerint Spanyolország olyan tehén, melynek a szája a Baszkföldön, a tőgye pedig Madridban van. Im. 250. 1.

III. RÉSZ

A KÖZÉP-EURÓPAI REGIONALIZMUS NÉHÁNY EMPIRIKUS JELLEMZŐJE

1. fejezet

Módszertani ismertetés

Az értekezés ezen harmadik, befejező részében – mint a bevezetésben említettem – megkísérlem az eddig bemutatott elméleti összefüggéseket egy közelmúltban végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálat empirikus adataival igazolni.

A kutatás célkitűzése a regionalizmus közép-európai, Magyarországot is érintő folyamatának operacionalizálása volt.

A kutatás témájából és célkitűzéseiből következően úgy véltük, hogy a felvételt legcélszerűbb több ország határtérségeit egyesítő régiókban lefolytatni. Magyarország és szomszédai viszonylatában az 1945-90 közötti periódusban öt ún. hármashatár létezett. Ezek a következők voltak: magyar-csehszlovák-szovjet, magyar-szovjet-román, magyar-jugoszláv-román, magyar-jugoszláv-osztrák, magyar-osztrák-csehszlovák hármashatár. A történelmi változások következtében két új hármashatár alakult ki országunk mentén – a magyar-horvát-szerb és a magyar-horvát-szlovén. (Mohács-Pélmonostor-Zombor, ill. Lenti-Csáktornya-Lendva térsége.)

Mi felmérésünk alapjának az öt „klasszikus” hármashatár térségét tekintettük, ebből négy szintéren folytattuk le vizsgálatunkat.

A kutatás szinterei, régiói:

- a) A magyar-szlovák-ukrán hármashatár térsége,
- b) A magyar-román-ukrán hármashatár térsége,
- c) A magyar-osztrák-szlovén hármashatár térsége,
- d) A magyar-osztrák-szlovák hármashatár térsége.

A kiválasztás kritériumai:

- eltérő földrajzi környezet, a regionális fejlődés erősen különböző típusai,
- egymástól való jelentős távolság,
- más-más utódállam
- vallási, etnikai sokszínűség.

(A magyar-román-szerb hármashatár térségében részint anyagi, részint politikai okokból tekintettünk el – legalábbis egyelőre – a vizsgálatról). A hármashatárok eszmei találkozási pontjától számított 30 kilométer sugarú körbe tartozó települések képezték a felvétel alapját. (Hipotézisünk és előzetes tapasztalataink alapján ez az a mélység, melyben a határ primér hatása közvetlenül érezhető.)

Ezen belül a település-kiválasztás szempontjai:

- a határtól való távolság,
- a település nagysága,
- a település elérhetősége (út, vasút, út végi falu),
- a település várostól való távolsága,
- a település közigazgatási státusa,
- etnikai összetétel,
- vallási összetétel.

A fenti szempontok alapján régióként 30 település – országonként tehát 10-10 – került kiválasztásra. Ez azt jelenti, hogy összesen 120 település vett részt a felvételen. Ezek országonkénti megoszlása:

Magyarország:	40
Szlovákia:	20
Ukrajna/Kárpátalja:	20
Románia:	10
Szlovénia:	10
<u>Ausztria:</u>	<u>20</u>
Összesen:	120

A felvétel fő eszköze a kérdőív volt: településenként kétfajta, ún. települési és lakossági kérdőív lekérdezésére került sor. A települési kérdőív a helyi intézményrendszer, infrastruktúra, gazdasági szervezetek aktuális állapotát kívánja rögzíteni. A lakossági kérdőív számbavételi egysége a háztartás. A kutatás keretében 1200 háztartás adatait rögzítettük. Célszerűnek látszott a mintát különböző kohorszokból összeállítani.

A strukturált kérdőív főbb témakörei a következők:

1) Felmenő család története:

- nagyszülők kemény adatai,
- szülők kemény adatai, életútjuk fontosabb állomásai

2) Saját életút:

- lakás, iskolai pályafutás, házasság- foglalkozástörténet,
- 3) testvérek és gyermekek életútja (ld. 2. pont),
- 4) gazdasági helyzet, anyagi javak a családban,
- 5) kulturális fogyasztás,
- 6) nemzeti azonosságtudat, vallási beállítódás,
- 7) politikai-közösségi részvétel, attitűdök,
- 8) társas és interetnikus kapcsolatok.

A felvétel módszertani szempontból legkritikusabb pontja a mintavétel volt. A szomszédos országok vonatkozásában ugyanis nem reménykedhettünk a mintakészítéshez nélkülözhetetlen korrekt lakossági alapnyilvántartás beszerzésében.

Ezért – áthidaló megoldásként – a reprezentativitást eredetileg úgy kívántuk elérni vagy legalább megközelíteni, hogy a helyismerettel rendelkező kutatásvezetőket egyrészt a települést térbelileg, topográfiaileg másrészt társadalmilag reprezentáló, azaz a helyi közösség valamennyi háztartástípusát – lehetőleg arányosan – tartalmazó, adott számú háztartás kiválasztására utasítottuk. A mintavétel végül is a preferenciákat határozottan rangsoroló mintavételi utasítás alapján történt.

2. fejezet

A határ, ami elválaszt és összeköt

Életmód, életkörülmények, etnikai preferenciák az országhatár mentén élő magyar népesség körében

E fejezetben a Magyarország határai mentén meghatározott régiókban élő magyar etnikum életkörülményeit, életmódját, valamint etnikai preferenciáit vizsgáljuk. Ezen túlmenő elméleti célkitűzés, hogy adalékokat nyerjünk a *határ mint szociológiai kategória* vizsgálatához. (1)

Mielőtt a konkrét elemzéshez fogunk tisztázni kell, mit értünk azon fogalmak alatt mint *életmód, életkörülmény*, hiszen ezek vizsgálatunk központi kategóriái.

A magyar statisztikai szakirodalom az életkörülmények és az életmód vizsgálatát négy dimenzió mentén végzi. Ezek a

- kereseti, jövedelmi helyzet továbbá a munkakörülmények
- a lakásviszonyok
- az életmód kulturális jellemzői

végül pedig

- a nemzedéki (életkorhoz kötött) különbségek.

Az egyes dimenziókat indikátorokkal és mutatókkal írja le illetve jellemzi (2). A lehetőség szerint ez a dolgozat is megpróbálja követni a statisztikai standardot.

A definíció után visszatérve a felvétel empirikus adataihoz, lássuk a magyar etnikum arányait, jellemzőit a vizsgált populáción belül.

A teljes mintán belül 768 fő - azaz 64,3% - a magyar anyanyelvű háztartásfők száma illetve aránya. A magyar etnikumú háztartások természetesen nem egyenletesen oszlanak el a mintában országonként illetve azokon belül régióként. A valóságos etnikai viszonyoknak megfelelő eloszlásukról tájékoztat a következő két tábla:

1. sz. táblázat

A magyar anyanyelvű háztartásfők országonkénti megoszlása

Ország	Fő	Százalék
Magyarország:	363	47,3
Szlovákia:	147	19,1
Ukrajna:	179	23,3
Románia:	45	5,9
Szlovénia:	31	4,0
Ausztria:	3	0,4
Összesen:	768	100,0

2. sz. táblázat

A magyar anyanyelvű háztartásfők száma illetve aránya az egyes országok mintapopulációjában

Ország	elméleti	Valódi	Ebből magyar anyanyelvű háztartásfők	
	Mintanagyság		száma	aránya (%)
Magyarország	400	403	363	90,1
Szlovákia	200	197	147	74,6
Ukrajna	200	199	179	89,9
Románia	100	100	45	45,0
Szlovénia	100	101	31	30,7
Ausztria	200	195	3	1,5
Összesen	1200	1195	768	64,3

Hogy a magyar etnikum valódi súlyát helyesen ítéljük meg a teljes vizsgált populáción belül, célszerűnek tűnik ez utóbbi etnikai összetételének ismertetése is, mégpedig mind régiók mind országok szerinti bontásban.

n	403	197	199	100	101	195	1195
---	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------

A fenti táblák alapján nyilvánvaló, hogy a négy vizsgált határ régióban legnagyobb súllyal a magyar etnikum van jelen. Ez a súly azonban régióként és országonként jelentősen különbözik: míg a két keleti régióban a populáció háromnegyedét is meghaladja, a két nyugati térségben ennél lényegesen kisebb (30 ill. 60% körül mozog). Ami a nem magyar népeiséget illeti, vizsgálatunk terepén az ún. államalkotó (vagy többségi) nemzet csak Szlovéniában és Ausztriában képezi a többséget.

5. sz. táblázat

A többségi nemzet aránya országonként a vizsgált térségekben (%)

Ország Nemzet	Magyar- ország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Ausztria
magyar	89,6					
szlovák		26,9				
ukrán			6,0			
román				48,0		
szlovén					70,3	
osztrák						95,9

A közölt adatokat az 1990. körüli népszámlálásokkal összevetve megállapíthatjuk, hogy minta kielégítően tükrözi a négy vizsgált régió etnikai viszonyait.

Térjünk ezek után vissza a *magyar etnikum jellemzőinek* vizsgálatához. Minthogy ez az etnikum - a felmérés keretein belül - az anyaországon kívül öt országban van jelen, célszerű az elemzést az első lépésben országonként végezni. (Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a mintanagyság csak Magyarország, Szlovákia és Ukrajna esetében tesz lehetővé statisztikailag releváns következtetéseket. Románia és Szlovénia esetében legfeljebb tendenciákról beszélhetünk, az osztrák mintában szereplő három magyar háztartás pedig nem értelmezhető.

Az említett országonkénti vizsgálat egy elsődleges, durva elkülönítést tesz lehetővé, melyet a finomabb különbségek feltárása követ. Az elemzés második szakaszában ugyanis az egyes országokon belüli alrégiók vizsgálata következik. (Erre mindazon

országok esetében mód van, amelyek legalább két alrégióval érintve vannak a felvételben). Ez az eljárás módot ad arra, hogy az életkörülményekben, életmódban megmutatkozó különbségek, eltérések két típusát különítsük el: azokat melyek az egyes országok - sőt Ausztria esetében 1990-ig eltérő politikai rendszerek - sajátosságai, illetőleg azokat, melyek az egyes országokon belüli regionális különbségek termékei (pl. Magyarország esetében a keleti és nyugati régió különbsége, Szlovákiában hasonlóan a Pozsony környéki fejlett térség illetve Kelet-Szlovákia elmaradott térsége stb.)

A továbbiakban amikor magyar etnikumról beszélek általában a mintában szereplő *magyar anyanyelvű háztartásfőket* értem alatta. (A felmérésben egyébként a magyar anyanyelvű illetve nemzetiségű háztartásfők száma illetve aránya gyakorlatilag azonos: az előbbiek - mint láttuk -, 768 főt, 64,3%-ot, az utóbbiak 758 főt, azaz 63,4%-ot jelentenek).

Társadalmi viszonyok, társadalmi jellemzők

Az alábbiakban az empirikus szociológiai felvétel főbb eredményeit ismertetem. Az elemzéshez használatos adatokat - a kérdőív, illetve a szociológiai felvétel hagyományos logikáját követve - három csoportba sorolhatjuk. Ezek

- a társadalomstatisztikai indikátorok
- az életkörülményeket, életmódot közvetlenül leíró mutatók csoportja, valamint
- az interetnikus kapcsolatok, a politikai vélemények és a határ-jelenség mutatói.

Társadalomstatisztikai indikátorok

Ami az első mutatócsoportot illeti, az *iskolázottsági* adatokból megállapítható, hogy a vizsgált populációban az alapfokú végzettség a legelterjedtebb: a kérdezettek mintegy felére jellemző (6. sz. táblázat) Országonként azonban lényegesen a különbségek: két esetben, Szlovákia és Ukrajna határmenti régióiban a középfokú iskolai végzettséggel rendelkező magyar etnikumú háztartásfők aránya magasabb mint az alsófokú végzettséggel rendelkezőké. Ez az általános tendenciától eltérő magatartás egyfelől az iskolarendszer különbségéből is fakadhat, ennél döntőbb azonban véleményem szerint

az a speciális szerep amit az illető térségekben a magyar népesség játszik - amire egyébként a felmérés számos adatot szolgáltatott.

A *foglalkozási szerkezet* szoros kapcsolatban van az iskolai végzettséggel: azokban az országokban, ahol az utóbbi magasabb, az átlagosnál kedvezőbb a szakmunkások és a szellemi munkát végzők aránya (7. sz. táblázat). Ebben a vonatkozásban ismét Szlovákiát kell elsősorban említeni.

A *vagyoni helyzetük* megítélésében nincs jelentős különbség országonként; általános szociológiai tapasztalat, hogy az ilyen jellegű kérdéseknél a válaszok "középre húzunk", az emberek nem szívesen helyezik magukat szélsőségesen jó vagy rossz pozícióba (8. sz. táblázat).

A *demográfiai potenciál* illetve uralkodó magatartásminta úgy tűnik, hogy a hazánkat körülvevő gyűrűben meglehetősen hasonló: gyakorlatilag mindenütt a kétgyerekes családmoddell az uralkodó (9. sz. táblázat).

A *vallási megoszlás* - a történelmi regionális különbségek megfelelően - azonban jelentős különbségeket mutat; míg a teljes mintasokaság kb. fele református, harmada katolikus, ettől az országonként illetve régiónkénti arányok nagyban eltérnek: Szlovákiában a katolikus, Kárpátalján a református, Szlovéniában az evangélikus vallás az uralkodó (10. sz. táblázat). Ugyanakkor a *vallási homogenitás* ezekben a túlnyomóan vidéki, falusi közösségekben nagyfokú, országoktól függetlenül megállapítható, hogy a háztartásfő és felesége vallási hovatartozása az esetek túlnyomó többségében azonos. (11. sz. tábla)

Ami azonban a vallási élet intenzitását, a *vallásosság típusát* illeti ismét nagyok az eltérések. Általános tendencia, hogy - mintegy a szekularizáció rurális változataként - magas a "maga módján" vallásosak aránya (54,7%). Ez a típus leginkább magyarországi mintára jellemző - a kérdezettek közel kétharmada tartozik ide. A tételes valláshoz, az egyházi tanításához leginkább Romániában ragaszkodnak (56,5%), míg Szlovéniában a legmagasabb a vallástalanok aránya (17,2%) (12. sz. táblázat).

Ami a nem magyar háztartásfőket illeti, a római katolikusok javára illetve a reformátusok kárára a legjelentősebb az elmozdulás. A vallásosság típusait tekintve a nem magyar háztartásfők körében a magyarral lényegében azonos az egyháza tanítását követők és a maguk módján vallásosak aránya.

A homogén magyar háztartásokat vizsgálva a kis létszámú görög katolikusoknál a legmagasabb az egyház tanítása szerint vallásosak aránya, őket követik a reformátusok,

majd a katolikusok - 30% körüli értékkel. Ez a mintaátlag azonban még mindig a duplája a magyarországi értéknek - a legutóbbi reprezentatív felvétel tanúsága szerint ugyanis Magyarországon a megkérdezettek 15%-a az egyház tanítása szerint, 48%-a pedig a maga módján vallásos.

A társadalomstatisztikai indikátorok utolsó csoportjaként említjük még meg a *háztartások* és a *foglalkoztatás* néhány jellemzőjét.

Az átlagos háztartásnagyság és ezen belül a kereső-eltartott arány általában nem különbözik lényegesen (13. sz. táblázat). Jelentős különbségek vannak azonban az alkalmazottak arányában, továbbá az ingázók és a munkanélküliek megoszlásában.

Az aktív keresőkből az alkalmazottak aránya 90% feletti Magyarországon, Szlovákiában és Ukrajnában.

A foglalkoztatottakon belül a helyben dolgozók - ingázók aránya elsősorban a helyi munkalehetőségektől függ. Az ingázók aránya a legmagasabb Szlovákiában és Szlovéniában, ugyanakkor az átlag felét sem éri el Ukrajnában és Romániában. Ez azonban nem jelenti egyben a munkanélküliség hiányát is, ellenkezőleg, a munkanélküliség az utóbbi országban a legmagasabb (30,4%). /13. sz. táblázat/

Az életkörülmények, életmódot leíró mutatók csoportjai

Az előbb elmondottak tulajdonképpen csak adalékok, általános társadalomstatisztikai háttér az *életkörülmények* illetve az *életmód* leírásához.

Vizsgálatunk a ház illetve a lakás jellemzői (nagysága, építési technológiája, civilizatórikus felszereltsége), az ingatlan-tulajdon, valamint a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság alapján kísérel meg vázolni az életkörülmények regionális színvonal különbségeit. Az utóbbi mutatócsoport esetében nem elégszünk meg az országonkénti eltérések bemutatásával, hanem az egyes hármashatár régiók és azon belül az egyes országokhoz tartozó alrégiók adatainak közlésével egyrészt térségeket hasonlítunk össze, másrészt információt kapunk a határ elválasztó szerepének értékeléséhez egy adott etnikum vonatkozásában.

Ami a lakáskörülményeket illeti, Szlovákia és Magyarország áll az élen. Szlovákiában különösen kedvező az átlagos szobaszám valamint a házak civilizatórikus felszereltsége (fürdőszoba-ellátottság, vízöblítéses WC). A rangsor másik végén Románia és Ukrajna áll: ott a legkedvezőtlenebbek az utóbbi mutatók továbbá a házak építési technológiája is meglehetősen korszerűtlen. Szlovénia közepes helyet foglal el (14. sz. táblázat).

A vizsgált rurális populációra országoktól függetlenül jellemző a csaknem kizárólagos lakóház-magántulajdon. (Bérlakást csak Szlovéniában regisztráltunk néhány esetben.) A magánházakhoz úgyszólván mindenütt tartozik kisebb-nagyobb ház körüli telek.

Jelentős szóródást mutat viszont a földtulajdonnal bíró háztartások aránya: ez a legmagasabb Romániában és Szlovéniában (87,0 illetve 93,1%). Nyilvánvalóan ezekben az országokban a legmagasabb a mezőgazdasági termelést végzők aránya ami a foglalkozási szerkezetben is megmutatkozik (vö.: 7. sz. táblázat). Az említett országok vizsgált határrégiói minősíthetők tehát leginkább a szó hagyományos értelmében vett rurális társadalmaknak. (15. sz. táblázat)

Árnyalja ezt a képet a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság vizsgálata. Egyrészt megállapítható, hogy egyes, ma már a falusi élethez is hozzátartozó fogyasztási cikkek illetve kulturális eszközök - például a hűtőgép vagy a televízió - általánosan elterjedtek, másrészt azonban a már-már a luxusfogyasztás kategóriájába tartozó élenjáró modernizációs berendezések (parabola antenna, video lejátszó, személyi számítógép és részben a személygépkocsi) birtoklása tekintetében óriásiak a különbségek (16. sz. táblázat).

Ezek a különbségek még jobban észlelhetőek, ha nem országonként, hanem régióként és alrégióként hasonlítjuk össze a vonatkozó mutatókat (17-18. sz. táblázat). Az adatok alapján megállapítható, hogy a *legszegényebb térség* a magyar-ukrán-román határvidék, ezen belül is a romániai rész a legelmaradottabb. A *leggazdagabb régió* pedig nyilvánvalóan a magyar-szlovák-osztrák háromszög. A legszegényebb és a leggazdagabb régió között *három-ötszörös* különbséget tapasztaltunk az egyes mutatók vonatkozásában, ami többé-kevésbé az életszínvonal különbségének is megfelel.

Interetnikus kapcsolatok, politikai nézetek és attitűdök, a határ szerepe

Az érintett populáció értékrendjének tanulmányozását az etnikai beállítódáson túl kiterjesztettük a politikai nézetek és attitűdök valamint a határral kapcsolatos nézetek vizsgálatára is.

Ami a politikai nézeteket és attitűdöket illeti, mind a háztartásfők, mind házastársaik általában mérsékelt, középutas nézeteket vallanak. Az átlagtól való eltérés csekély, a politikai nézetek tekintetében Magyarországon bizonyos bal-, Romániában pedig némi

jobboldali elmozdulás tapasztalható. A házastársak nézetei és attitűdjei közötti korreláció igen szoros (19. és 19/a. sz. táblázat).

Végül, ami a határ szerepét illeti a kérdezettek életében, elmondható, hogy túlnyomó többségük sem előnyét, sem hátrányát nem érzi annak, hogy a határ közelében lakik. Az előnyök, illetve hátrányok tagadása azonban országonként különböző arányban történt, ez pedig eltérő határ-élményt, a határral kapcsolatos attitűdök különböző voltát tételezi fel. Az előny tagadását negatív, a hátrány tagadását pozitív értéktartalmúnak tételezve - Szlovákia és Ukrajna lakói pozitív, Románia polgárai negatív, Magyarország és Szlovénia kérdezettjei pedig közömbös érzelmekkel viseltetnek a határ iránt (20. sz. táblázat). A határon legtöbbször a szlovák, ukrán és magyar állampolgárok kelnek át, a romániai lakosok körében a legmagasabb az országhatárt át nem lépők száma. (20. sz. táblázat).

A felmérés adatainak fenti vázlatos ismertetése alapján összegzésként megállapítható, hogy a Magyarország határai mentén levő térségekben élő magyar közösségek társadalma, szociológiai szerkezete, összetétele, életmódja, életkörülményei bizonyos azonosságok ellenére sokban különböznek mind egymástól, mind az anyaországtól. Ezeknek a különbségeknek mélyebb okát és szerkezetét további helyszíni vizsgálatokkal kell feltárni. Térségünkben azonban a határ - úgy tűnik - egyelőre inkább elválaszt, mintsem összeköt.

Jegyzetek

1. A felvétel lebonyolítását és koordinálását a Szonda-Ipsos közvéleménykutató cég végezte. A magyarországi kérdezést saját embereivel, az országhatáron kívüli felmérést pedig helyi közvélemény-kutató intézetek bevonásával oldotta meg. A határon túli felvételekben a illető nyelven és magyarul egyaránt tudó kérdezőbiztosok vettek részt; a kérdezett dönthette el, hogy melyik nyelven kíván válaszolni. A kérdőívek is mindig kétféle változatban álltak rendelkezésre.

2. Lásd erről részletesebben: *Rétegződés, életkörülmények, életmód. (Az 1981-82. évi rétegződés és életmód felvétel előzetes eredményei.)* KSH, 1984. Továbbá: *Életmód-életkörülmények a '90-es években. Társadalomstatistikai füzetek 4. sz.* KSH 1994.

TÁRSADALOMSTATISZTIKAI INDIKÁTOROK

6. sz. táblázat

Iskolai végzettség országoként (% , N=768)

Ország Legmagasabb iskolai végzettség	Magyar- ország	Szlováki a	Ukrajna	Románia	Szlovéni a	Átlag
Alapfokú	62,0	29,3	38,0	66,7	93,5	51,7
Középfokú	30,0	59,9	53,6	31,1	6,5	40,4
Felsőfokú	6,1	10,9	8,4	-	-	6,9
nem járt iskolába	1,9	-	-	2,2	-	1,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

7. sz. táblázat

Foglalkozási megoszlás országoként (% , N=765)

Ország	Magyar- ország	Szlováki a	Ukrajna	Románia	Szlovéni a	Átlag
Foglalkozás						
Szakmunkás	37,6	52,4	44,7	42,2	16,1	41,3
Segédmunkás	12,7	9,7	5,0	6,7	6,5	9,7
Paraszt	30,1	8,3	32,4	40,0	74,2	28,8
szellemi munkát végző	17,1	28,3	17,3	11,1	3,2	18,3
Egyéb	2,5	1,4	0,6	-	-	1,9

8. sz. táblázat

Vagyoni helyzetük a háztartásfő megítélése szerint országoként (% , N=767)

Ország Vagyoni helyzet	Magyar- ország	Szlováki a	Ukrajna	Románia	Szlovéni a	Átlag
Nagyon szegény	4,4	-	-	2,2	-	2,2
Szegény	22,9	6,1	4,5	8,9	9,7	14,0
Közepes	72,1	91,8	89,4	88,9	90,3	81,7
Gazdag	0,6	2,0	6,1	-	-	2,1
nagyon gazdag	-	-	-	-	-	-

9. sz. táblázat

Az első házasságból született gyerekek száma országoként (% , N = 765)

Ország Gyerekszám	Magyar- ország	Szlovákia	Ukrajna	Románi a	Szlovénia	Átlag
0	3,0	2,7	2,3	6,7	3,2	3,0
1	10,2	10,2	13,6	6,7	16,1	11,0
2	52,2	49,0	64,4	55,6	67,7	55,3
3	22,7	27,2	19,2	17,8	6,5	21,7
4 vagy több	11,9	10,9	0,6	13,3	6,5	8,9
Átlagos gyerekszám	2,4	2,3	2,0	2,3	2,0	2,3

10. sz. táblázat

Magyar anyanyelvű háztartásfők vallási megoszlása országonként (% , N=767)

Ország Felekezet	Magyar- ország	Szlováki a	Ukrajna	Románia	Szlovéni a	Átlag
római katolikus	39,4	67,3	6,7	28,9	9,7	35,6
görög katolikus	6,1	10,2	15,7	31,1	-	10,3
Református	49,0	21,1	77,0	40,0	22,6	48,4
Evangélikus	4,7	1,4	-	-	67,7	5,2
Görögkeleti	0,3	-	-	-	-	0,1
egyéb, ismeretlen	0,6	-	0,6	-	-	0,4

11. sz. táblázat

A háztartásfő házastársa vallási megoszlása országonként (% , N = 768)

Ország Vallás	Magyar- ország	Szlovákia	Ukrajna	Románi a	Szlovénia	Átlag
római katolikus	42,7	66,7	10,6	35,6	19,4	38,7
görög katolikus	5,8	8,2	14,5	24,4	-	9,1
Református	48,2	22,4	72,1	35,6	9,7	46,4
Evangélikus	1,9	2,0	-	-	71,0	4,2
Görögkeleti	-	-	2,2	4,4	-	0,8
egyéb, ismeretlen	1,4	0,7	0,6	-	-	0,9

12. sz. táblázat

A vallásosság jellemzői* országonként (% , N = 758)

(Háztartásfők)

Ország	Magyar-ország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Átlag
A vallásosság típusa						
vallásos a maga módján	64,8	55,9	41,3	34,8	37,9	54,7
vallásos egyháza tanítása szerint	27,4	21,0	49,2	56,5	41,4	33,6
nem érdeklődik a vallás	3,3	7,0	6,1	6,5	17,2	5,4

* A három leggyakrabban előforduló válasz

13. sz. táblázat

A háztartások főbb foglalkoztatási mutatói országonként (fő, N= 758)

Ország	Magyar-ország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Átlag
Indikátor						
Átlagos háztartásnagyság (fő)	3,2	3,5	3,5	3,9	4,0	3,4
Keresők átlagos száma háztartásonként	2,4	2,4	2,5	2,1	2,0	2,4

Eltartottak ált. száma háztartásonként	0,8	1,1	1,0	1,8	2,0	1,0
Aktív keresőkből az alkalmazottak aránya (%)	91,3	92,2	96,3	42,5	40,0	88,5
Aktív keresőkből helyben						
dolgozók aránya (%)	68,1	44,0	82,9	85,7	60,0	68,6
ingázók aránya (%)	31,9	56,0	17,1	14,3	40,0	31,4
Munkanélküli családtaggal rendelkező háztartások aránya (%)	23,0	19,6	5,0	30,4	10,3	18,1

AZ ÉLETMÓDOT, ÉLETKÖRÜLMÉNYEKET KÖZVETLENÜL
LEÍRÓ MUTATÓK CSOPORTJA

14. sz. táblázat

A lakás illetve a ház jellemzői országonként (N = 768)

Ország Mutató	Magyar- ország	Szlováki a	Ukrajna	Románia	Szlovéni a	Átlag
A lakás alapterülete (m ²)	91,7	112,8	113,2	80,6	94,0	100,2
Átlagos szobaszám	2,5	3,9	3,7	2,5	3,1	3,1
A ház átlagos életkora (év)	31,6	28,8	26,1	33,4	47,9	30,5
A ház alapzata:* beton (%)	73,6	64,6	16,2	13,6	71,0	55,0
A ház falának anyaga:* tégla (%)	59,8	74,8	33,5	13,3	100,0	55,6
A háztető anyaga:* cserép (%)	52,1	40,8	43,6	97,8	54,8	50,5
A fürdőszoba- ellátottság aránya	83,7	99,3	82,7	33,3	54,8	82,4
A vízöblítéses WC aránya	74,0	89,8	22,3	24,4	46,4	61,0

* = A leggyakoribb előfordulás

15. sz. táblázat

Ház- és ingatlantulajdon jellemzői országonként (N=758)

Ország Indikátor	Magyar- ország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Átlag
Saját tulajdonú házzal bíró háztartások aránya	97,0	93,0	94,4	100,0	79,3	95,1
Ház körüli telekkel bíró háztartások aránya	93,4	85,3	92,2	93,5	93,1	91,6
Földtulajdonnal bíró háztartások aránya	41,0	45,5	50,8	87,0	93,1	48,9
Üdülőtelekkel bíró háztartások aránya	2,5	4,2	-	-	6,9	2,2
Ebből nyaralóval bíró háztartások aránya	70,0	83,3	-	-	50,0	68,4

16. sz. táblázat

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság országonként (% , N = 758)

Ország Tartós cikkek	Magyar- ország	Szlováki a	Ukrajna	Románia	Szlovéni a	Átlag
fekete-fehér televízió	65,1	64,3	64,2	93,5	55,2	66,1
színes televízió	61,8	88,1	77,7	19,6	72,4	68,3
Hűtőgép	96,7	99,3	98,9	78,3	93,1	96,4
Hűtőláda	72,9	86,7	31,8	15,2	89,7	62,9
parabola antenna	9,7	14,7	1,7	-	13,8	8,3
video lejátszó	21,1	34,3	13,4	4,3	24,1	20,8
személyi számítógép	3,6	11,9!	2,2	-	3,4	4,6
Személygépkocsi	47,4	74,7	51,4	20,5	51,7	52,4
a felmérést megelőző évben nagyobb kölcsönt felvettek aránya	6,1	3,5	1,1	6,5	6,9	4,5
Nagyobb célra gyűjtők aránya	29,9	35,0	31,8	43,5	37,9	32,5

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság - Keleti régiók (Magyar anyanyelvű háztartásfők)

17. sz. táblázat

N=259

N=234

Tartós fogyasztási cikkek	Régió, al régió	Magyar- ország	Szlovákia	Ukrajna	Magyar- szlovák- ukrán régió átlaga	Magyar- ország	Ukrajna
fekete-fehér televízió		70,4	71,8	67,8	69,9	73,0	59,6
színes televízió		49,0	84,5	78,2	68,7	43,0	77,5
Hűtőgép		98,0	98,6	98,9	98,5	89,0	98,9
Hűtőláda		62,2	76,1	29,9	54,4	48,0	33,7
parabola antenna		6,1	21,1	1,1	8,5	6,0	2,2
Videolejátszó		13,3	33,8	9,2	17,4	13,0	18,0
személyi számítógép		1,0	11,3	1,1	3,9	3,0	3,4
Személygépkocsi		38,0	65,7	47,8	48,8	28,3	55,1

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság - Nyugati régiók (Magyar anyanyelvű háztartásfők) 18. sz. táblázat

N=156

N=118

Régió, al régió	Magyar- ország	Szlovákia	(Ausztria)	Magyar- szlovák- (osztrák) régió átlaga		Magyar- ország	Szlovénia
Tartós fogyasztási cikkek							
fekete-fehér televízió	52,1	59,2	0,0	53,2		63,2	41,9
színes televízió	89,0	90,8	100,0	90,4		66,7	77,4
Hűtőgép	100,0	100,0	85,7	99,4		98,2	93,5
Hűtőláda	93,2	94,7	71,4	92,9		89,5	90,3
parabola antenna	19,2	7,9	14,3	13,5		7,0	12,9
Videolejátszó	30,1	35,5	71,4	34,6		22,8	25,8
személyi számítógép	5,5	11,8	57,1	10,9		3,5	6,5
Személygépkocsi	67,0	82,9	100,0	74,0		61,7	51,7

.. = nincs adat

POLITIKAI NÉZETEK ÉS ATTITÛDÖK

19. sz. táblázat

A háztartásfők politikai nézete és attitűdjei (skálák*)

Ország Indikátor	Magyar- ország	Szlováki a	Ukrajna	Románia	Szlovéni a	Átlag	
Politikai nézete:							
baloldali-jobboldali	4,66	5,24	5,53	6,48	5,55	5,07	N= 574
Politikai attitűdje							
mérsékelt-radikális	4,45	5,27	5,66	5,00	5,04	4,93	N=594

19/a sz. táblázat

A háztartásfő házastársa politikai nézete és attitűdje

Ország Indikátor	Magyar- ország	Szlováki a	Ukrajna	Románia	Szlovéni a	Átlag	
Politikai nézete							
baloldali-jobboldali	4,71	5,04	5,56	6,52	5,58	5,06	N=557
Politikai attitűdje							
mérsékelt-radikális	4,41	5,09	5,58	4,80	5,31	4,83	N=567

Skála: baloldali = 1

jobboldali= 10

mérsékelt =1

radikális= 10

A HATÁR SZEREPE

20. sz. táblázat

A határ szerepe országoként a kérdezettek életében (% , N=768)

Ország A határ szerepe	Magyar- ország	Szlováki a	Ukrajna	Románia	Szlovéni a	Átlag
Előny: semmi (-)	74,0	69,9	57,0	84,8	65,5	69,5
Hátrány: semmi (+)	75,6	81,8	78,8	78,3	65,5	77,3
Egyenleg	1,6	11,9	21,8	-6,5	0,0	7,8
A határátlépés száma az elmúlt évben a kérdezettek %-ában:	47,1	26,6	27,9	69,6	13,8	38,8
0:						
1-3:	33,8	45,5	35,2	26,1	27,5	35,6

3. fejezet

Adalékok a magyar-szlovák-osztrák határvidék társadalomképzéhez

A korábban hivatkozott szociológiai felvétel – mint láttuk - kiterjedt a magyar-szlovák-osztrák határvidékre is. Az előző fejezetben adott általános ismertetés után hasznos lehet egy konkrét régió adatai alapján, mintegy esettanulmányként mélyebben vizsgálni az adott kérdéskört.

A kutatás célkitűzésének ismeretében önként adódnak a következő - legfontosabb - elemzési lehetőségek: *országokéinti*, *régiókéinti* illetve *etnikumokkéinti* összehasonlítás. Mit jelent a határ közelsége életükben, illetve milyen regionális különbségek vannak közöttük?

A továbbiakban az empirikus felvétel teljes anyagából a magyar-szlovák-osztrák határvidék adatait ismertetem az előző fejezet szerkezetét követve (természetesen a megfelelő helyeken összevetve a kontroll-csoportok vonatkozó értékeivel).

1. Népmozgalom 1870-1990

Az elemzést célszerű a szociológiai értelmezést megelőzően egy népmozgalmi-demográfiai vizsgálattal kezdeni. A három érintett ország statisztikai szolgálatának jóvoltából lehetőségünk van a települési mélységű elemzésre, azaz mind a harminc helység esetében nyomon tudjuk követni a népmozgalom alakulását 1870-től (az első hivatalos magyarországi népszámlálástól) a legutolsó - 1990-es illetve Ausztriában 1991-es népszámlálásig*.

Az adatok összesítése alapján nyilvánvaló, hogy a magyar és az osztrák oldal lakossága 1939/41 óta lényegében folyamatosan csökken - és a trend változatlan 2020-ig. Szlovákiában ellentétes folyamatnak vagyunk tanúi: itt 1951 óta folyamatos a növekedés és ez valószínűsíthető 2020-ig.

A jelenséget magyarázandó elmondható, hogy az agglomerációs központok szívóhatása valószínűleg nem egyformán működik a három alrégióban: Pozsony hasonló szerepet játszik a maga környezetében mint Budapest - azaz erőteljes agglomerációs gyűrű alakult ki körülötte (pl. Csölle, Dunaújfalú, Csütörtök), ehhez jön még néhány erős demográfiai potenciálú csallóközi település (Somorja, Nemesgomba, Nagyszarva stb.)

* Ausztria esetében annyi eltérés mutatkozik a táblázatban közölt adatokhoz képest, hogy a felmérést végző klagenfurti egyetemi kutatócsoport gyakorlati szempontok miatt kihagyott három burgenlandi falut (Lajtakáta, Lajtakörtvélyes és Féltorony) és helyettük két alsó-ausztriai helységben (Rohrau, Bad Deutsch Altenburg) valamint egy burgenlandi faluban (Nyulason, Jois) végezték el a vizsgálatot. Ez azonban 10 település népességszámát nem befolyásolja.

Bécs és Győr közelsége ugyanakkor más településekre gyakorol népszerűség növelő hatást, a mi helységeink így az említett nagyvárosok növekedési árnyékában maradnak. A magyar oldalon Mosonmagyaróvár a vizsgált térség egyetlen városa, a Szigetköz falvai (Dunakiliti, Dunasziget, Kisbodak, Dunaremete, Lipót) reménytelen helyzetbe kerültek a bösi erőmű miatt. Ausztriában a Fertő-tó és a Duna közti térség pedig szintén városhiányos elsősorban mezőgazdasági illetve ingázó munkásokat adó "halott" terület.

Ugyanez a tendencia érvényesül természetesen akkor is ha a települési szinten vizsgáljuk a demográfiai folyamatokat. Az 1910-1990/91-es időszak népesség számváltozása alapján három típust különböztetünk meg: növekvő, stagnáló illetve csökkenő településeket. (Növekvőnek tekintjük azt a települést, amelynek népessége több mint 10%-kal nő, stagnáló a -10% és +10% közötti, végül a csökkenő kategóriába kerül az, melynek népességleadása az adott időszakban -10%-ot meghaladja).

A vizsgált települések típusai országonként:

Típus	Növekvő	Stagnáló	Csökkenő	Összesen
Magyarország	3	2	5	10
Szlovákia	9	1	-	10
Ausztria	-	5	4	9*
Összesen	12	8	9	29

* Egy ausztriai településre nincs 91-es népességi adat.

A szlovákiai települések - az egy Csallóköznádasd kivételével - valamennyien növekvők. Nem ritka hogy a lakosságszám megduplázódott a 20. század folyamán, sőt Somorjáé - a térség regionális alközpontjáié - négyszeresére nőtt.

Magyarországon mindhárom típusban tartozó településeket találunk, mégis legjelentősebb a csökkenők száma és aránya. a népességleadás olykor a 30%-ot is meghaladja (Dunaremete és Mosonszolnok esetében). Az egyetlen dinamikus fejlődő település Újrónafő, Mosonmagyaróvár szomszédságában - bár a növekedés itt is viszonylagos, hiszen csak 1910-hez viszonyítva igaz, egyébként 1970 óta csökken a népesség.

Ausztriában a stagnálás illetve a csökkenés a jellemző települési szinten.

2. Társadalmi viszonyok, társadalmi jellemzők

Az alábbiakban az empirikus szociológiai felvétel főbb eredményeit ismertetem. Az elemzéshez használatos adatokat - a kérdőív, illetve a szociológiai felvétel hagyományos logikáját követve - három nagy csoportba sorolhatjuk. Ezek

- a társadalomstatisztikai indikátorok

- az életkörülményeket, életmódot közvetlenül leíró mutatók csoportja ,
valamint

- az interetnikus kapcsolatok, a politikai vélemények és a határ-jelenség mutatói.

Ami a regionális kapcsolatokat illetve különbségeket illeti, célszerű legalább két határtérség összehasonlítása. Kontroll-csoportként elsősorban a magyar-szlovák-ukrán határvidék jöhet szóba ebben az esetben ugyanis két ország (Magyarország és Szlovákia) keleti és nyugati peremtérségei közti társadalmi lejtőt is tudjuk mérni. (A magyar-osztrák-szlovén hármashatárvidék kontroll-csoportként való szerepeltetése mellett jóval kevesebb érv szól, ugyanis a kis földrajzi távolság és egyéb hasonlóságok miatt nincs számottevő regionális különbség a két nyugati határvidék magyar illetve osztrák a régiója között.)

2.1. Társadalomstatisztikai indikátorok

Ami az első mutatócsoportot illeti, az *iskolázottsági* adatok vonatkozásában Magyarországon lényegesen nagyobb a különbség a nyugati és a keleti régió között mint Szlovákiában; másszóval a keleti peremtérség leszakadottsága jóval mérsékeltebb Szlovákiában mint hazánkban. (ld. 5. sz. táblázat). Ez a megállapítás lényegében általános érvényű, sok más indikátor vonatkozásában - így a *foglalkozási szerkezet* esetében is (6. sz. táblázat) - igaz.

A *vallási megoszlás* - a történelmi regionális különbségeknek megfelelően - szintén jelentős különbségeket mutat: míg a nyugati régió határozott katolikus dominanciával rendelkezik, a keleti térségben mérsékelt református többség található (8. sz. táblázat).

Ami az *etnikai összetételt* illeti, mind a vizsgált térségben, mind a kontroll-régióban határozott magyar többség található (77,8 illetve 86,4%). a két szlovákiai alrégió magyar lakosságának aránya közel azonos (78,4 illetve 71,0%) ami az összevetés szociológiai érvényességét tovább növeli illetve igazolja. A házastársak anyanyelvi megoszlását a

háztartásfőkével összehasonlítva látható, hogy az *etnikai homogenitás* igen nagy fokú. (9 9/a. sz. táblázat). Ezen belül azonban Kelet-Szlovákiában lényegesen magasabb a szlovák feleségek aránya - mintegy harmaduk tartozik ehhez az etnikumhoz.

2.2 Az életkörülményeket, életmódot leíró mutatók csoportjai

Az életkörülményeket, életmódot legegyszerűbben az anyagi gazdagság illetve a fogyasztási szerkezet mutatói - ezen belül is elsősorban a lakáskörülmények és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság - alapján szokás vizsgálni.

Ami a *lakáskörülményeket* illeti a magyar-szlovák-osztrák határvidék három alrégiója között nem jelentős a különbség, egyéb térségekkel összevetve kifejezetten jó lakáskörülményeket regisztráltunk. Az említett térségben a különbség elsősorban a ház/lakás alapterületében illetve a szobák számában mutatkozik, egyébként a házak építési technológiája, civilizatórikus felszereltségük (fürdőszoba-ellátottság, vízöblítéses WC) lényegében hasonló (ld. 10. sz. táblázat).

Mind a térségen belül, mind a térség és a kontroll-régió között azonban lényegesen nagyobb - esetenként szignifikáns - a különbség a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság tekintetében.

A régióon belüli különbségek - érthetően - elsősorban Ausztria javára állapíthatók meg, különösen ami az élenjáró modernizációs berendezések (parabola antenna, videolejátszó, személyi számítógép) birtoklását illeti. ezek esetében kétszeres - ötszörös az ellátottsági arány a magyar illetve a szlovák oldalhoz képest (ld. 11. sz. táblázat).

A régiók közötti különbségek ismételten és markánsan felvázolják azt a civilizatórikus lejtőt melyről már szó esett korábban. A két keleti és nyugati alrégiót összehasonlítva azonban ismételten rá kell mutatni, hogy noha Kelet-Szlovákia értékei rendre rosszabbak Nyugat-Szlovákiáéihoz viszonyítva, azonban az előbbi elmaradottsága a vizsgált mutatók tükrében jóval csekélyebb mértékű mint Kelet-Magyarorszáé Nyugat-Magyarországhoz képest. (ld. 11. sz. * táblázat).

* További kontroll-lehetőséget biztosítandó közlöm mind a négy régió magyar háztartásainak tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsági mutatóit. Ezek alapján a következő megállapításokat lehet tenni: 1.) A két-két keleti illetve nyugati régió között is vannak fokozati különbségek. 2.) A legszegényebb régió a magyar-ukrán-román határtérség, ezen belül a romániai alrégió a legelmaradottabb. 3.) A legszegényebb és a

A háztartások hosszútávú gazdasági stratégiáit vizsgálva hasonló tendenciák figyelhetők meg: a fejlettebb régióban illetve alrégiókban nagyobb arányban élnek a hosszútávú háztartási stratégiai különféle eszközeivel. (A. 14. sz. táblázat).

2.3. Interetnikus kapcsolatok, politikai nézetek és attitűdök, a határ szerepe

Felvételünk egyik legfontosabb célkitűzése a vegyes lakosságú határvidékeken az interetnikus kapcsolatok vizsgálata, illetve az etnikai rokonszenv - ellenszenv mérése volt. Ez utóbbira a Bogardus-skála módosított változatát használtuk. (A módosítás lényege, hogy a viszonylatokat numerikus értékek helyettesítik, azaz 1-5 fokozatú skálán jelölendő a szimpátia-antipátia foka /1=legkevésbé kedvelt, 5 a leginkább kedvelt nemzet/iség/). A kapott eredményeket rangsorolva a következő megállapításokat tehetjük:

A vizsgált régióban a tágabb értelemben szomszédos közép-európai nemzetek viszonylatában 4-esnél magasabb értéket a régió átlagában csak a magyarok és az osztrákok kaptak.

Közepes értékeket (3,0 körül) szerepelnek a szlovének, szlovákok ukránok és ruszinok, míg alacsony rokonszenv-indexet kaptak a horvátok, románok, szerbek és a romák.

Érdekes összefüggésre derül fény, ha megnézzük a Magyarországon kívüli két alrégióban a magyar etnikum és a többségi nemzet rokonszenv-mutatóját: Szlovákiában a magyaroké magasabb, mint a szlovákoké - 4,75 illetve 4,03- azaz a különbség +0,72 a magyarok javára. Ezzel szemben Ausztriában fordított a helyzet: magyarok: 3,58, osztrákok: 4,60; egyenleg: - 1,02. Ott tehát a magyarok megítélése rosszabb a többségi nemzet körében.

Ha a kontroll-régió szlovákiai részét vizsgáljuk, kiderül, hogy ott kisebb a magyarok és szlovákok között rokonszenv-index eltérése mindössze + 0,12.

Ez közvetve az etnikai feszültség alacsonyabb illetve a tolerancia magasabb fokát is jelzi.

A *politikai nézeteket és attitűdöket* vizsgálva kitűnik, hogy míg Ausztriában általában erősen jobboldali nézeteket vallanak a kérdezettek, a szlovákiai alrégió válaszadói középutasok, Magyarországon pedig az enyhe baloldali beállítottságúak dominálnak.

A *politikai változások* iránti igény /mérsékelt-radikális/ megnevezésekor kevésbé szólnak a vélemények mint a nézetek bevallásakor. Itt a régió átlagában a közepes-középutas értékek uralkodnak.

leggazdagabb régió (magyar-szlovák-osztrák) között mintegy *három-ötszörös* a különbség a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság tekintetében (ld. 12-13. sz. táblázat).

Végül ami a *határ* szerepét illeti, a kérdezettek életében itt ismét érdekes különbségek adódnak. Amikor a határ szerepére kérdeztünk a mindennapi életvitel vonatkozásában, a válaszadók túlnyomó többsége úgy nyilatkozott, hogy sem előnyét sem hátrányát nem érzi annak, hogy a határ közelében lakik. Az előnyök, illetve hátrányok tagadása azonban régióként, illetve alrégióként (országokként) jelentősen különböző arányban történt, ez pedig eltérő határ-élményt, a határral kapcsolatos attitűdök különböző voltát tételezi fel. Az előny tagadását negatív, a hátrány tagadását pozitív értéktartalmúnak tételezve a magyar és a szlovák alrégió lakosai alapvetően pozitív, az osztrák rész lakói ellenben erős negatív érzelmekkel viseltetnek a határ közelsége iránt. A keleti régióban a magyar és szlovák oldalon az előnyök és a hátrányok úgyszólván teljesen semlegesítik egymást, egyedül a kárpátaljai oldalon jelentkezik a Győr-Pozsony térséghez hasonló pozitív határélmény.

A határátlépés gyakorisága a magyar és szlovák alrégióban hasonló, a legmobilabbak azonban az osztrákok. (Náluk a legalacsonyabb a határt át nem lépők aránya. A határral szembeni negatív attitűd valószínű oka a bűnözéstől, környezetszennyezéstől és a nagy forgalomtól való félelem). A keleti régióban a szlovák oldal mobilitási mutatói lényegesen jobbak a magyarénál.

Végezetül, a szociológiai felvétel eredményeinek összefoglalása után, kíséreljük meg válaszolni a bevezetőben feltett kérdésre: lehet-e eurorégió a Győr-Pozsony-Bécs térségben? A válasz erre csak az lehet: attól függ mi az eurorégió.

E térség mind infrastruktúráját, mind emberi-társadalmi viszonyait tekintve lényegesen fejlettebb mint Magyarország bármelyik egyéb (hármás)-határ-térsége - különös tekintettel a kontroll-csoportként használt - és egyébként Kárpátok-eurorégióknak nevezett - magyar -szlovák-ukrán határvidékre. Ugyanakkor kétségtelenül fejletlenebb mint a már létező nyugati eurorégiók, vagy akár Ausztria nyugati peremtérsége. Összefoglalóan azt hiszem azonban, hogy térségünknek akkor is lehet esélye az eurorégióvá válásra ha az nem az állami politikai akarat kivetülése, hanem közösen kidolgozott európai standardok teljesítése esetén elnyerhető cím lesz.

4. fejezet

Kettős tükörben

Etnikai preferenciák néhány közép-európai határtérségben

Az korábban vizsgált térségek etnikai preferenciáinak elemzéséhez kiindulópontnak az *A határ, ami elválaszt és összeköt* című fejezetben szereplő 1-5. táblázat adatai kínálóznak.

Felvételünk egyik legfontosabb célkitűzése - mint azt már korábban említettük - a (részben) vegyes lakosságú határvidékeken az interetnikus kapcsolatok vizsgálata illetve az etnikai rokonszenv-ellenszenv mérése volt.

Az interetnikus kapcsolatok jellemzésére vizsgálatunk során az *etnikai homogenitást* és illetve az *etnikai rokonszenv-ellenszenv skálát* használtuk.

a. Az etnikai homogenitás

Mindenekelőtt tisztázni kell, mit értünk etnikai homogenitás alatt?

Az empirikus adatok feldolgozása során a kérdezett etnikai státuszát a faktor - ezen belül főkomponens - analízis öt változóval írta le. Ezek:

- Mi az anyanyelve?
- Milyen nyelven beszél házastársával?
- Milyen nyelven beszél gyermekeivel?
- Milyen nemzetiségű?
- Házastársa milyen nemzetiségű?

A fentiek alapján *etnikailag homogénnek* tekintjük azt a *háztartást* ahol az *öt változóból legalább háromnak azonos az értéke*. A közölt definíció szerint a mintában szereplő háztartások elsöprő többsége - 1178 háztartás, azaz 98,6% - etnikailag homogén. Az etnikailag homogén háztartások közel kétharmada - 768 (64,3%) - magyar, 410 (34,3%) pedig etnikailag homogén nem magyar család.

1. sz. táblázat

Az etnikailag homogén háztartások megoszlása etnikumok szerint (N = 1195)

Etnikum	Háztartások	
	Száma	%
Magyar	768	64,3
osztrák	194	16,2
szlovén (+ vend)	96	8,0
szlovák	55	4,6
román	48	4,0
ukrán	10	0,8
egyéb	7	0,6
összesen	1178	98,6

Vizsgáljuk meg ezek után az etnikailag homogén csoportok földrajzi, regionális eloszlását.

2. sz. táblázat

Az etnikailag homogén magyar háztartások országoként (N=768)

Ország	Háztartások		
	Szám	%	Standardizált érték
Magyarország (4x)	370	48,2	92,5
Szlovákia (2x)	145	18,9	72,5
Ukrajna (2x)	179	23,3	89,5
Románia (1x)	46	6,0	46,0
Szlovénia (1x)	27	3,5	27,0
Ausztria (2x)	1	0,1	0,5
Összesen	768	100,0	-

3. sz. táblázat

Az etnikailag homogén nem magyar háztartások országonként (N = 410)

Ország	Háztartások		
	szám	%	Standardizált érték
Magyarország	22	5,4	5,5
Szlovákia	53	12,9	26,5
Ukrajna	15	3,7	7,5
Románia	53	12,9	53,0
Szlovénia	74	18,0	74,0
Ausztria	193	47,1	96,5
Összesen	410	100,0	-

Az előzőhöz hasonló elemzés végezhető régiók és - azokon belül - alrégiók szerint is.

A régiók szerint elemzésből láthatjuk, hogy két térségben - a magyar-szlovák-ukrán és a magyar-ukrán-román határvidéken - a homogén magyar háztartások vannak abszolút többségben. A homogén nem magyar háztartások aránya a legmagasabb a magyar-szlovén-osztrák régióban.

4. sz. táblázat

A háztartások megoszlása az etnikai homogenitás és régiók szerint (N=1195)

Régiók	Etnikailag homogén		Nem homogén	Összesen
	nem magyar	Magyar		
Magyar-szlovák-ukrán	39	260	-	299
Magyar-ukrán-román	58	236	3	297
Magyar-szlovén-osztrák	178	96	12	286
Magyar-szlovák-osztrák	135	176	2	313
Összesen	410	768	17	1195
	Százalék			
Magyar-szlovák-ukrán	13,0	87,0	-	100,0
Magyar-ukrán-román	19,5	79,5	1,0	100,0
Magyar-szlovén-osztrák	62,2	33,6	4,2	100,0
Magyar-szlovák-osztrák	43,1	56,2	0,6	100,0
Összesen	34,3	64,3	1,4	100,0

A határon túli alrégiók etnikai viszonyairól is vannak adataink. A homogén magyar családok aránya a legmagasabb a vizsgálatba bevont területek közül Kárpátalján: a volt ugocsai részen (Románia mentén) 90%-on felüli, de az ungi-zempléni területen is 90% körüli. Ezt követi a két szlovákiai alrégió, Nyugat-Szlovákia (a volt Pozsony megye Somorjai járása) 75%-os értékkel, illetve Kelet-Szlovákia (az egykori Bogrodközi és a Nagykaposi járás) 70%-kal.

Romániának a vizsgálatba bevont határvidéke jellegzetesen vegyes lakosságú térség, 50% alatti magyar népességgel. Végül pedig Szlovéniában és Ausztriában a nem magyar lakosság van abszolút többségben. (ld. 5.sz táblázat).

Érdekes, hogy *nem homogén* etnikumú háztartások mindössze egy alrégióban - a magyar-szlovén-osztrák térség magyar oldalán - fordulnak elő nagyobb számban; ez vend-magyar vegyesházasságokat jelent. A négy magyarországi alrégió közül ugyancsak ez az egyetlen, ahol számottevő az etnikailag homogén, nem magyar háztartások aránya s ezek szintén homogén vend családok.

A háztartások megoszlása az etnikai homogenitás valamint régiók és alrégiók szerint (fő)

N=1195

Etnikai homogenitás	Etnikailag homogén		Nem Homogén	Összesen	Ebből az etnikailag homogén magyar háztartások aránya (%)
	Nem magyar	magyar			
Régió, alrégió					
Magyar-szlovák-ukrán:					
Magyarország	-	102	-	102	39,2
Szlovákia	29	70	-	99	26,9
Ukrajna	10	88	-	98	33,8
Régió összesen	39	260	-	299	100,0
Magyar-ukrán-román:					
Magyarország	-	99	1	100	41,9
Ukrajna	5	91	1	97	38,6
Románia	53	46	1	100	19,5
Régió összesen	58	236	3	297	100,0
Magyar-szlovén-osztrák:					
Magyarország	22	69	12	103	71,9
Szlovénia	74	27	-	101	28,1
Ausztria	82	-	-	82	-
Régió összesen	178	96	12	286	100,0
Magyar-szlovák-osztrák:					
Magyarország	-	100	-	100	56,8
Szlovákia	24	75	1	100	42,6
Ausztria	111	1	1	113	0,6
Régió összesen	135	176	2	313	100,0
Mindösszesen:	410	768	17	1195	
%	34,3	64,3	1,4	100,0	

b. *Az etnikai rokonszenv-ellenszenv*

Áttérve az etnikai rokonszenv-ellenszenv kérdésre, ennek mérésére a Bogardus-skála módosított változatát használták. (A módosítás lényege, hogy a viszonylatokat numerikus értékek helyettesítik, azaz 1-5 fokozatú skálán jelölendő a szimpátia - antipátia foka [1=legkevésbé kedvelt, 5=leginkább kedvelt nemzet/iség]. 21 nemzetet illetve nemzetiséget kellett rangsorolni - köztük, a kontroll kedvéért egy nem létezőt - etnián). (B/1. sz. táblázat, ld. Melléklet).

A 21 elemű rangsorból témánk szempontjából különösen fontos a vizsgált régiókban élő nemzetek, nemzetiségek értékelése. (B/2 - 8. sz. táblázat). Az érintett tíz etnikumból mind az országonkénti mind a régiókkénti vizsgálatnál a magyar áll az élen. (Ez érthető is hiszen ebben a feldolgozásban magyar háztartásfőket kérdeztünk.)

A két nyugati régióban a magyar mellett az osztrák áll a második helyen, 4-es értékkel. A két keleti régióban viszont az ugyancsak szomszédos szlovák illetve ukrán etnikum áll a második helyen. (B/7 - 8. illetve B/5 - 6. sz. táblázat). Őket követik az egyéb szomszédos népek - hármas, azaz közepes rokonszenv - indexszel - míg a rangsor végén a román, szerb és roma etnikum áll - általában 2-es, a közepesnél alacsonyabb értékkel.

6. sz. táblázat

A szomszédos nemzetek rokonszenv-indexének megoszlása régióként

Rokonszenv-index	Régió	Magyar-szlovák-ukrán	Magyar-ukrán-román	Magyar-szlovén-osztrák	Magyar-szlovák-osztrák
Közepesnél magasabb (4)		1	1	3	2
Közepes (3)		7	6	6	5
Közepesnél alacsonyabb (2)		2	3	1	3

Érdekes összefüggésre derül fény, ha összevetjük a Magyarországon kívüli térségekben a magyar etnikum és a többségi nemzet rokonszenv-mutatóját. A kettő eltéréseiből (a "távolság") bizonyos következtetéseket vonhatunk le az együttélő nemzetiségek viszonyáról. Látható például, hogy Kelet- és Nyugat-Szlovákiában más a magyar-szlovák viszony: az utóbbi térségben érdekes módon nagyobb a távolság, másszóval lényegesen rosszabb a szlovák etnikum megítélése. Ez nyilvánvalóan az együttélés bizonyos zavarait jelzi.

(B/5a. és B/8a. sz. táblázat).

Hasonlóan az ukránok megítélése sem egyforma a viszonylag rövid magyar-ukrán határszakasz Szlovákiával, illetve Romániával érintkező területén. Az előbbi térségben az ukránok presztízse lényegesen alacsonyabb, ami végül is ahhoz vezet, hogy a két etnikum rokonszenv-indexének a különbsége itt a duplája annak, amit a magyar-ukrán-román határtérség ukránjai alrégiójában mértünk. (B/5a. és B/6a. sz. táblázat).

A magyar etnikum rokonszenv-indexét egy alrégióban múlja felül egy másik, mégpedig az osztrák, a magyar-szlovén-osztrák régió ausztriai területén. (B/7a. sz. táblázat).

A rokonszenv-index kontrolljaként vizsgálható a legkevésbé kedvelt etnikum. A rangsor eredményéhez hasonlóan a legkevésbé kedvelt etnikumú szomszédként* a négy régióból háromban a romákat nevezték meg, mégpedig meglehetősen magas - esetenként 60%-ot meghaladó - arányban. (B/5b. -B/8b. sz. táblázat). A magyar-szlovák-ukrán határvidék cigányellenes hangulata olyan mérvű, hogy arra az érintett országok hatóságainak is oda kell figyelniük. Reménykeltő viszont, hogy akadt egy régió a magyar-szlovén-osztrák - ahol a válaszadók többsége szerint nem a szomszéd nemzetisége a döntő (B/7b. sz. táblázat).

Az etnikai rokonszenv és ellenszenv a magyar és nem magyar válaszadók körében

A kutatás egyik fontos kérdésselvetése volt annak eldöntése, hogy az etnikai preferencia mennyire különböző a magyar és nem magyar populáció körében. Erre a kérdésre a már ismertetett 21 etnikum osztályozásával és rangsorolásával válaszolhatunk a fenti bontásban (ld. 7. sz. táblázat). A táblázat értékei alapján az alábbi következtetések fogalmazhatók meg:

* A "Milyen nemzetiségű szomszéd mellett szeretne legkevésbé lakni?" kérdésre adott válaszok eredménye.

- 1) A magyar és nem magyar válaszadók körében egyetlen etnikum megítélésében mutatkozik lényeges különbség - a magyaréban (26,8%).
- 2) A magyar kérdezettek az esetek többségében (21 esetből 17-ben) magasabbra értékelik, pozitívabban viszonyulnak más nemzetekhez, etnikumokhoz mint a nem magyarok. (Itt meg kell jegyezni azt a fontos tényt, hogy például a zsidóság megítélése lényegesen kedvezőbb a határon inneni és túli magyar lakosság körében, mint a szomszédos népek esetében. Ez a megállapítás egyébként egybeesik amerikai zsidó szervezetek közép-európai felmérésének eredményével.)
- 3) A fennmaradó négy eset két csoportba osztható:
 - a) Az *osztrákok* és a *németek* esetén a magyarok részéről nem elutasításról van szó, hanem arról, hogy a környező országok nem magyar megkérdezettjei még jobban preferálják őket mint a magyarok.
 - b) A *románok* és a *cigányok* esetében a magyar válaszolók tartózkodása csekély mértékben valóban meghaladja a nem magyarokét.
- 4) Ugyancsak a 2. pontban leírtakat támasztja alá, hogy a 21 elemű skálán 18 a matematikai középérték (3,0) fölé került a magyar válaszolók esetében, ami szintén az általános pozitív attitűdöt igazolja. (Ugyanez az elemszám a nem magyar válaszadók körében 15).

A magyar és nem magyar kérdezettek etnikai preferenciáinak eltérése alapján a vizsgált etnikumokat három csoportba sorolhatjuk:

- csekély különbség van a megítélésben ($\pm 9,9\%$ relatív különbség)
- jelentősebb mértékű véleménykülönbség (10,0-19,9%)
- lényeges mértékű véleménykülönbség (20% fölötti eltérés)

A relatív különbség az etnikai preferenciában a magyar és nem magyar válaszolók körében

1. csoport: $0 \pm 9,9\%$

a) negatív

osztrák:	-9,5
német:	-3,8
román:	-2,0
cigány:	-2,3

b) pozitív

angol:	6,0
japán:	6,3
amerikai:	5,5
francia:	4,0
ruszin:	9,0
zsidó:	8,5
szlovén:	0,3
etnián:	4,5
horvát:	6,8
arab:	4,3
szerb:	9,5

2. csoport: $10,0-19,9\%$

ukrán:	12,0
cseh:	12,8
szlovák:	11,0
lengyel:	10,0
orosz:	10,5

3. csoport: $20,0\%$ fölött

magyar:	26,8
---------	------

Etnikai rokonszenv-index és magyar és nem magyar válaszadók körében N=1195

Etnikum	Teljes minta		Különbség	Relatív különbség (%)
	magyar	nem magyar		
magyar	4,77	3,70	+1,07	+26,8
angol	3,92	3,68	+0,24	6,0
osztrák	3,91	4,29	- 0,38	- 9,5
japán	3,90	3,65	+0,25	6,3
amerikai	3,85	3,63	+0,22	5,5
német	3,84	3,99	- 0,15	- 3,8
francia	3,82	3,66	+0,16	4,0
ukrán	3,72	3,24	+0,48	12,0
cseh	3,68	3,17	+0,51	12,8
szlovák	3,63	3,19	+0,44	11,0
11. lengyel	3,60	3,20	+0,40	10,0
ruszin	3,50	3,14	+0,36	9,0
zsidó	3,46	3,12	+0,34	8,5
szlovén	3,42	3,41	+0,01	0,3
etnián	3,37	3,19	+0,18	4,5
orosz	3,33	2,91	+0,42	10,5
horvát	3,13	2,86	+0,27	6,8
18. arab	3,01	2,84	+0,17	4,3
román	2,87	2,95	- 0,08	- 2,0
szerb	2,69	2,31	+0,38	9,5
21. cigány	2,35	2,44	- 0,09	- 2,3
	N=768	N=427		

Etnikai önértékelés és a szomszédokról alkotott kép

Elemzésünk következő szakaszában a határon inneni és túli magyarok etnikai önértékelését, a szomszédokról alkotott képét, illetve a szomszédoknak a magyarokról alkotott képét vizsgáljuk.

A *magyarországi kérdezettek* esetében elmondhatjuk, hogy

- a regionális különbségek nem számottevőek
- a magyarok önértékelése rendre magasabb a szomszédos népekénél
- a szomszédok között a legrosszabb a románok megítélése
- az együttélő etnikumok között valamennyi régióban messze a legrosszabb, már-már aggasztó a roma etnikum megítélése, elutasítása. (9. sz. táblázat)

A *határon túli magyarok* vonatkozásában részben hasonló megállapításokat tehetünk. Az ő esetükben is igaz, hogy mindig magasabb a saját etnikum értékelése, mint a többségi nemzeté. A legnagyobb különbség azonban esetükben nem a románok, hanem az ukránok vonatkozásában mutatkozik. Érdekes az is, hogy a nyugat-szlovákiai magyarok a szlovákokkal szemben tartózkodóbbak mint a kelet-szlovákiaiak. (10. sz. táblázat).

Nem tekinthetünk el azonban az érem másik oldalának vizsgálatától sem: hogyan vélekednek a Magyarországgal szomszédos határrégiókban élő *nem magyar nemzetiségűek* a magyarokról?

Az egyes etnikumok önbecsülése az önértékelésben itt is megmutatkozik: egyetlen kivétellel (magyar-szlovák-ukrán régió ukrain oldala) magasabb pontszámot adnak önmaguknak, mint a magyaroknak. Megjegyzendő, hogy leginkább a románok és az osztrákok értékelik magukat a magyarok fölé. (11. sz. táblázat).

Ezt a gondolatsort folytatva vessük össze az etnikai ítéleteket etnikum-páronként, a fenti bontást meghagyva.

A *magyarországi magyarok* szomszédos népekről alkotott etnikai ítéletét összevetve azok a magyarokról alkotott képével, két markáns csoport különül el:

- 1) A szlovákok, ukránok és románok viszonylatában ezen szomszédos népeknek a magyarokról alkotott képe kedvezőbb mint a magyar népességé öroluk.
- 2) Fordított a helyzet a szlovének és az osztrákok esetében: a magyaroknak róluk alkotott képe kedvezőbb mint az övök a magyarokról. (12. sz. táblázat).

A *határon túli magyarok* esetében azonban lényegesen különböző helyzetet tapasztalunk - az ö többségi nemzetről alkotott véleményük ugyanis általában jóval pozitívabb, int az utóbbiaknak a magyarokról. (A táblázat alapján egyetlen kivétel akad; ez pedig a magyar-ukrán viszony. Itt azonban egyrészt túl kicsi a mintában szereplő ukránok száma ahhoz, hogy statisztikailag érvényes következtetéseket vonhassunk le, másrészt az utóbbi időszak politikai fejleményei is ellentmondanak a fenti hipotézisnek 13. sz. táblázat).

Bizonyos különbségeket tapasztalunk akkor is, ha az *anyaországi* és a *határon túli magyarok* etnikai önértékelését, önbecsülését vetjük össze. Az adatok alapján számszerűsítve is megjelenik az a tény, hogy a keleti régiókban a határon túli magyarság önértékelése (a romániai Szatmár-vidék kivételével) magasabb mint az anyaországban. A nyugati régiókban viszont éppen fordított a helyzet - ott a hazai magyarok önértékelése/önbizalma magasabb. (14. sz. táblázat)

A jelenség magyarázatául a következőket kell említeni:

- 1) A Magyarországon létező, közismert nyugat-keleti lejtő a társadalmi, gazdasági és urbanizációs viszonyokon túlmenően úgy tűnik mentálisan, az önértékelés szintjén is jelentkeznek.
- 2) A határon kívüli magyarság vonatkozásában elgondolkodtató a két szlovákiai régióban élő magyarok etnikai tudatában lévő lényeges különbség.

* * *

Összefoglalásként a fentiek alapján megállapítható, hogy a vizsgált közép-európai határrégiókban élő népek, nemzetiségek etnikai preferenciáiban lényeges különbség mutatkozik. Az etnikai preferencia szoros korrelációban van az érintett népcsoport országon belüli státuszával - azaz a többségi vagy kisebbségi helyzettel. Ezen distinkció alapján érthető a határon belüli és kívüli magyarság részben eltérő válaszai.

A régiók és alrégiók etnikai összetétele /N=1195/

	Etnikum	Magyar	Nem magyar	Összesen
	Régió, alrégió			
I.	Magyarország	102	-	102
	Szlovákia	70	29	99
	Ukrajna	86	12	98
	Összesen	258	41	299
II.	Magyarország	100	-	100
	Ukrajna	89	8	97
	Románia	45	55	100
	Összesen	234	63	297
III.	Magyarország	64	39	103
	Szlovénia	31	70	101
	Ausztria	-	82	82
	Összesen	95	191	286
IV.	Magyarország	100	-	100
	Szlovákia	78	22	100
	Ausztria	3	110	113
	Összesen	181	132	313
	Mindösszesen	768	427	1195

Magyarországi magyarok önértékelése (versus szomszédos etnikumok)

Alrégió	Etnikum magyarok	szomszédos etnikumok						Különbség (1)	Relatív különbség %
		Szlovákok	ukránok	románok	Szlovének	osztrákok	cigányok		
1. régió	4,57	3,89	3,91	-	-	-	2,52	0,68	17,0
2. régió	4,41	-	3,24	2,55	-	-	2,35	1,86	46,5!
3. régió	4,70	-	-	-	4,20	4,12	2,66	0,50	12,5
4. régió	4,84	3,11	-	-	-	3,77	2,27	1,07	26,8

1: Különbség: a régió magyar és domináns etnikuma között

A határon túli magyarok önértékelése (versus többség nemzet)

	Etnikum Régió, alrégió	magyarok	Többségi nemzet		Különbség	Relatív különbség %
1. régió	Szlovákia	4,61	Szlovákok :	4,29	0,32	8,0
	Ukrajna	4,73	Ukránok:	3,21	1,52	38,0
2. régió	Ukrajna	4,62	Ukránok:	3,84	0,78	19,5
	Románia	4,02	Románok:	3,49	0,53	13,3
3. régió	Szlovénia	4,42	Szlovének :	4,13	0,29	7,3
4. régió	Szlovákia	4,22	Szlovákok :	3,40	0,82	20,5

A szomszédok önértékelése (versus magyar etnikum)

	Etnikum	nem magyar etnikum	magyarok	Különbség	relatív különbség (%)
	Régió, al régió				
1. régió	(Szlovákia)	4,59	4,21	0,38	9,5
	(Ukrajna)	4,33	4,83	-0,50	-12,5
2. régió	(Ukrajna)	5,00	4,50	0,50	12,5
	Románia	4,40	2,84	1,56	39,0
3. régió	Szlovénia	3,99	3,53	0,46	11,5
	Ausztria	4,51	3,15	1,36	34,0
4. régió	(Szlovákia)	2,64	2,23	0,41	10,3
	Ausztria	4,36	3,23	1,13	28,3

A magyarországi magyarok és a szomszédos nemzetek etnikai ítéletének összevetése

Etnikum-párok	Rokonszenv index	Különbség	Relatív különbség (%)
Magyarok szlovákokról	3,89		
(szlovákok magyarokról)	4,21	-0,32	- 8,0
Magyarok ukránokról	3,91		
Ukránok magyarokról	4,83	-0,92	-23,0
Magyarok románokról	2,55		
Románok magyarokról	2,84	-0,29	- 7,3
Magyarok szlovénekről	4,20		
Szlovének magyarokról	3,53	0,67	16,8
Magyarok osztrákokról	3,77		
Osztrákok magyarokról	3,23	0,54	13,5

A határon túli magyarok és a többségi nemzet etnikai ítéletének összevetése

Etnikum-párok	Rokonszenv index	Különbség	Relatív különbség (%)
Magyarok szlovákokról ⁽¹⁾	4,29		
(szlovákok magyarokról)	4,21	0,08	2,0
Magyarok ukránokról	3,21		
(ukránok magyarokról)	4,83	-1,62	-40,5
Magyarok románokról	3,49		
Románok magyarokról	2,84	0,65	16,3
Magyarok szlovénekről	4,13		
Szlovének magyarokról	3,53	0,60	15,0
Osztrákok magyarokról	3,23	-	-

Megjegyzés:

() = 30 főnél kisebb a mintaelem-szám

(1) = Kelet-Szlovákia

A magyarországi és határon túli magyarok etnikai önértékelésének összevetése
régióként

	Indikátor	Rokonszenv index	Különbség	Relatív különbség (%)
	Régió, al régió			
1. régió	Magyarország	4,57		
	Szlovákia	4,61	-0,04	- 1,0
	Ukrajna	4,73	-0,16	- 4,0
2. régió	Magyarország	4,41		
	Ukrajna	4,62	-0,21	- 5,3
	Románia	4,02	0,39	9,8
3. régió	Magyarország	4,70		
	Szlovénia	4,42	0,28	7,0
	(Ausztria)	-		
4. régió	Magyarország	4,84		
	Szlovákia	4,22	0,62	15,5
	(Ausztria)	-		

15. sz. táblázat

A magyarországi és határon túli magyarok a szomszédokról (többségi nemzetről) alkotott etnikai képe régióként

	Etnikum Régió, alrégió	Szomszédos ill. többségi nemzetek					Különbség (1)	külö
		szlovák	Ukrán	román	szlovén	Osztrák		
1. régió	Magyarország	3,89	3,91	-	-	-		
	Szlovákia	4,29	3,76				-0,40	
	Ukrajna	2,92	3,21				-0,97	
2. régió	Magyarország	-	3,24	2,55	-	-		
	Ukrajna	-	3,84	2,20	-	-	-0,60	
	Románia	-	2,09	3,49	-	-	1,15	
3. régió	Magyarország	-	-	-	4,20	4,12		
	Szlovénia	-	-	-	4,13	3,94	0,07	
	(Ausztria)							
4. régió	Magyarország	3,11	-	-	-	3,77		
	Szlovákia	3,40	-	-	-	3,31	-0,29	
	(Ausztria)							

5. fejezet

Vallás, etnikum, régió

Néhány közép-európai régió vallásszociológiai jellemzői

Az alábbi fejezetben - a hat országra kiterjedő empirikus szociológiai felvétel részeként - elsősorban a vallásszociológiai jellemzőket vizsgálom. A vallásszociológiai paramétereket három dimenzió - a vallás, az etnikum és a terület, a régió - közti összefüggések feltárásával kísérlem meg leírni.

A dolgozat célkitűzésének megfelelően a következő főbb kérdésekre keresek választ:

1. Milyen a vizsgált régiók vallási, felekezeti megoszlása
2. Melyek a vallásgyakorlat jellemzői régióként és felekezetként
3. Az etnikai és a felekezeti megoszlás kapcsolata, illetőleg ennek összefüggése a vallásosság jellemzőivel
4. A vallás, az etnikai hovatartozás és a kultúra/kulturális fogyasztás kapcsolata
5. A vallás, az etnikai hovatartozás és az életmód/életminőség kapcsolata az anyagi javak tükrében.

Vizsgálatunk három alapvető kategóriája a *vallás*, az *etnikum* és a *régió*. Kérdés, hogy ezek milyen viszonyban vannak egymással, közülük melyik a függő és a független változó?

A tér, a terület fizikai realitás, mintegy az embertől független objektív valóság, melyen a történelem során más-más népek települtek meg. Ennél fogva a *régió* nyilvánvalóan *független* változó, következésképpen az a területet benépesítő embercsoport etnikuma és vallása *függő* változó.

Gondolkozhatunk azonban másként is. A vallás és az etnikai hovatartozás az individuuum legbelső burkához tartozó meghatározó elem, melyet az ember nem megtanul vagy megszerez, hanem örököl és amelyet a legritkább esetben változtat meg. Ebből a nézőpontból az említett két dimenzió nyilvánvalóan *független* változó.

Véleményem szerint ebben az esetben a változó minőségét (rangját) a nézőpont dönti el: vajon elemzésünk középpontjában az egyén vagy a terület - a régió - áll-e. Mivel ebben a dolgozatban az etnikai és vallási dimenziók regionális jellemzőit vizsgálom, független változónak általában a régiót kell tekintenem. Amikor, azonban a *vallás/vallásosság* és a kultúra illetve az anyagi gazdaság összefüggéseit vizsgálom, természetesen az előbbi a *független* változó.

Vallás és régió

Rátérve a felvétel empirikus adataira, utalni szeretnék az előző tanulmánynak a minta etnikai arányait, jellemzőit bemutató táblázataira és a belőlük levont következtetésekre, amelyek mintegy behatárolják a vallási élet paramétereit.

Továbbra is szem előtt tartva kutatásunk másik két alapvető dimenzióját, az etnikait és a regionálisat térjünk át ezek után a vizsgált populáció vallási jellemzőinek vizsgálatára.

A háztartásfők *felekezeti megoszlása* régiónként és alrégiónként nem jelent meglepetést. A két keleti régióban a reformátusok, a két nyugatiban a katolikusok vannak abszolút többségben (ld. 1. sz. tábla). Érdekesebb és markánsabb különbségeket találunk ha a felekezeti megoszlást alrégiónként vizsgáljuk. A tizenkét kistérségből hatban a római katolikus, négyben a református, egy-egyben pedig az evangélikus illetve az ortodox vallás a domináns - ez utóbbi kivételével a domináns egyben abszolút többséget is jelent (ld. 1. sz. táblázat). A "legkatolikusabb" régió a magyar-szlovák-osztrák határvidék: itt mindhárom alrégióban 80% fölötti a katolikusok aránya. A két keleti régióban a református dominanciát a szlovákiai illetve a romániai alrégió katolikus illetve ortodox vallású népessége csökkenti.

Ami a *vallási élet intenzitását, a vallásosság típusát* illeti, ezt a Tomka Miklós-féle kategóriákkal írjuk le (1), ezeket használtuk a kérdőívben. Mivel azonban az eredeti skála válaszlehetőségeit a kérdezettek zöme nem merítette ki, a gyakorlatban előforduló válaszokat a táblázatban közölt kategóriákba vontuk össze. Adataink szerint a régiók között nem számottevőek a különbségek, a kistérségek között azonban már jelentős eltérések találhatók. Valamennyi térségben a "maga módján" vallásos emberek vannak többségben, az alrégiók között azonban akad kettő - a keleti térség kárpátaljai/ungi illetve romániai/szatmári része - ahol az egyházuk (vallásuk) tanítását előnyben részesítők abszolút többségben vannak. A szekularizáció különösen erős Magyarországon, a négy hazai kistérségből kettőben 70% körüli a maga módján vallásosak aránya. Ugyanakkor a bizonytalan vagy nem vallásos válaszadó legtöbbször nem itt, hanem Szlovákiában és Szlovéniában található + 20% fölötti értékekkel. (ld. 2. sz. táblázat). Magyarországon az egyházas vallásosság legbuzgóbb színtere térségeink közül az osztrák-szlovén határmenti az Őrség-Vendvidék. Itt a háztartásfők 42,7%-a tartozik a fenti kategóriába, ez körülbelül háromszorosa az országos átlagnak.

A felekezeti hovatartozást és a vallásosság típusát összevetve megállapítható, a görög katolikusok tartják magukat legnagyobb arányban a tételes valláshoz (43,2%).

Talán nem véletlen, hogy ez a rítusban leggazdagabb felekezet esetében van így. A skála másik végén az evangélikusok állnak, közülük kevesebb mint egynegyed tartozik a fenti kategóriába, ugyanakkor itt a legmagasabb a bizonytalan vallási háttérűek aránya is (27,6%). A "maga módján" vallásosak csoportjában viszont a reformátusok - a tiszántúli kálvinisták - állnak az élen.

Ha a fenti két mutató közti összefüggést a vallásosság típusai szerint vizsgáljuk, az egyes kategóriák között kicsi az eltérés, a főátlag (=felekezeti megoszlás) körüli szóródást tapasztalunk. Mindenesetre érdekes - a fentivel összefüggésben - a "bizonytalan" kategórián belül a reformátusok alul-, illetve az evangélikusok erős felülreprezentáltsága (ld. 3. sz. táblázat.)

A magyar nemzetiségű háztartásfők illetve a homogén magyar háztartások felekezeti megoszlásának regionális tagolódása lényegében a fentiek szerint alakul, hiszen mint láttuk a vizsgált populáció legnépesebb etnikuma a magyar (ld. 4. és 5. sz. táblázat).

Iskolázottság és vallás

A következőkben a vallási és etnikai hovatartozás kapcsolatát vizsgálom a szellemi és anyagi javak birtoklásának jellemzőivel, természetesen regionális metszetben.

A szellemi javak birtoklását, a kulturális fogyasztást e helyütt röviden csak az iskolai végzettséggel jellemzem. (2)

A vizsgált populáción belül az alapfokú végzettségűek vannak abszolút többségben (51,5%). Őket követik a középfokú végzettségűek, nagy regionális különbségekkel. A legkedvezőbb helyzetben a legpolgárosultabb, a modernizációban élen járó északnyugati régió, a magyar-szlovák-osztrák határvidék van. Itt a három alrégió viszonya is kiegyensúlyozott.

A középfokú végzettségűek aránya a mintaátlag alatt marad a II. és a III. régióban, különösen alacsony (18,8%) Szlovéniában, ahol a főátlag felét sem éri el. A tizenkét alrégió közül figyelemre méltó Kelet-Szlovákia esete: ott a megkérdezettek több mint kétharmada (68,7%) rendelkezik érettségivel; ez a mintaátlagot több mint 50%-kal múlja fölül (ld. 6. sz. táblázat).

A felsőfokú végzettségűek aránya a teljes mintában, és a régiók átlagában 7% körül mozog. Ez alól a III. régió - a magyar-szlovén-osztrák határvidék - a kivétel, ahol az átlag a fele (3,8%) a többi régióénak. Itt különösen Szlovénia értéke alacsony, de a másik két kistérség értékei is a mintaátlag alatt vannak. A felsőfokú végzettségűek

aránya a legmagasabb Nyugat-Szlovákiában (15,0%). Meglepő tehát, hogy ezen fejlett régió ausztriai területén milyen alacsony (2,7%) a vonatkozó mutató értéke. A két mutató közti ötszörös különbség - az esetleges mintavételi hibán túl - jelzi a burgenlandi társadalom sajátos szerkezetét.

Ha az alapfokú és középiskolai végzettséget a vallási megoszlás regionális metszeteivel vetjük össze, ugyanazokat az eloszlásokat kapjuk, mint a felekezeti megoszlás vizsgálatakor - helyenként még markánsabb értékekkel (vö. 1. és 7., 8. sz. táblázat).

Végül az iskolázottsági adatok lezárásaként tekintsük át három mutató: a vallásosság típusa, az etnikai homogenitás és a legmagasabb iskolai végzettség egymásra hatását (9. és 10. sz. táblázat).

Látható, hogy a tételes vallásosságuk körében alacsonyabb, a maga módján vallásosak körében pedig magasabb a közép- és felsőfokú végzettségűek aránya.

Az egyház(a) tanítása szerint vallásosak körében az etnikailag homogén nem magyar háztartásokban magasabb a középfokú végzettségűek aránya.

Az etnikailag homogén magyar háztartásokban a maguk módján vallásosak csoportjában kedvezőbbek az iskolázottsági mutatók (közép- és felsőfokú végzettségűek aránya).

A legmagasabb iskolai végzettség és a vallásosság jellemzője

Legmagasabb iskolai Végzettség	Alapfokú	Közép-fokú	Felső-fokú	Nem járt iskolába	Összesen	
A vallásosság Jellemzője						
Az egyház tanítása szerint vallásos	57,4	38,6	3,3	0,7	100,0	N=425
Maga módján vallásos	50,9	42,1	6,1	0,8	100,0	N=603
Mintaátlag	51,5	41,1	6,6	0,8	100,0	N=1195

Szegénység és gazdagság: az életkörülmények anyagi dimenziói

Az elemzés következő részében az életkörülményeket és az életmódot meghatározó tényezők másik nagy csoportjával, az *anyagi gazdagság* jellemzőivel foglalkozom. Ezeket a következő mutatók alapján vizsgálom: a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, személygépkocsi tulajdonlás, végül pedig a lakáskörülmények. (3)

a) *Tartós fogyasztási cikkek*

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság mértékét a kérdőívben egy hét tételből álló hierarchikus skálával mértük. (Ennek elemei a fekete-fehér televízió, a színes televízió, a hűtőgép, a hűtőláda, a parabolaantenna, a videolejátszó és a személyi számítógép voltak). A számítógépes feldolgozás során ezen javakat egy státuszba, az úgynevezett *fogyasztási státuszba* vontuk össze. A fogyasztási státusz értékei alapján a mintasokaságot három alcsoportra bontottam: a vonatkozó cikkekkel átlagosan, az átlagosnál rosszabban illetve az átlagosnál jobban ellátott. A három csoport körülbelül azonos nagyságot képviselt a mintában. A továbbiakban az *átlagosnál kedvezőbb* csoport tulajdonságaival foglalkozom.

Ezen réteg vallási és regionális jellemzőit tekintve megállapítható, hogy egyrészt az egyes alrégiók vallási dominanciája megegyezik a teljes vizsgált populáció vallási megoszlásával, másrészt az egyes *alrégiók domináns felekezetéhez tartozók határozottan gazdagabbak* - azaz jobban ellátottak a meghatározó tartós fogyasztási cikkekkel (vö.: 1. és 11. sz. táblázat).

Ugyanez a tendencia érvényesül a maguk módján vallásosak esetében. Ahogy az iskolázottsági mutatóknak e csoporton belül volt a legkedvezőbb a közép- és felsőfokú végzettségűek aránya, úgy itt az élenjáró modernizációs eszközök birtoklása terén vannak előnyben (12. sz. táblázat).

Végül az etnikai homogenitást vizsgálva két megjegyzést tehetünk. A homogén magyar háztartások a mintaátlagnál kedvezőbb helyzetben vannak, ellátottságuk megfelel a maga módján vallásos magyarok arányának (vö.: 10. és 13. sz. táblázat).

b.) *Személygépkocsi*

Az *anyagi gazdagság* leírásakor kiemelkedő jelentőséget tulajdonítok a *személygépkocsival* való rendelkezésnek, ez ugyanis egyrészt meghatározó lehet az életmód vonatkozásában, másrészt a *háztartás anyagi pozíciójának markáns indikátora*. Ezért a számítógépes feldolgozáskor is külön státuszt képezett az autó. Lássuk tehát a személygépkocsival rendelkező háztartások jellemzőit.

Az előző pontban követett elemzés sorrendjében haladva megállapíthatjuk, hogy a személygépkocsival ellátott háztartások felekezeti megoszlása területileg megegyezik a teljes mintáéval. Ugyanakkor régióként és alrégióként *a domináns felekezethez tartozók általában nagyobb arányban autótulajdonosok*. Különösen számottevő az eltérés - a többlet - a romániai ortodoxok (akik az alrégió személygépkocsival rendelkező háztartásainak abszolút többségét képviselik) és a szlovéniai evangélikusok körében. Az összes vizsgált személygépkocsival rendelkező háztartáson belül a római katolikusok és az evangélikusok aránya magasabb, a görög katolikusok és a reformátusok aránya viszont alacsonyabb, mint a teljes mintában (vö.: 1. és 14. sz. táblázat). A felekezeti megoszlást vizsgálva vessünk egy pillantást a legnépesebb felekezetre, a római katolikusra. A személygépkocsival bíró háztartások abszolút többsége (53,7%) ugyanis ide tartozik.

A vallási/felekezeti megoszlás taglalásakor már említettük, hogy a tizenkét alrégióból hat katolikus többségű. Ugyanezen kistérségekben a személygépkocsival rendelkezők többsége is katolikus. Mi a helyzet azonban a másik hat alrégióban? Mennyire tért el a domináns felekezethez tartozók és a katolikusok gépkocsival való ellátottsága? A hat esetből négyben a domináns felekezetűek ellátottsága jobb, olykor jelentős mértékben is. (Ez különösen igaz Szlovéniára, ahol az evangélikusok több mint 30%-kal kedvezőbb értékkel szerepelnek.) Két esetben azonban felborul a papírforma: a magyar-szlovák-ukrán határvidék kárpátaljai (volt Ung vármegye) részén a közel háromnegyedes református többség ellenére a gépkocsi tulajdonosok körében több mint 10%-kal több a katolikus.

Hasonló jelenség tanúi vagyunk Szatmár romániai részén, ahol a katolikus autósok aránya szerény mértékben ugyan, de meghaladja a relatív ortodox többségét (16. és 17. sz. táblázat).

Végül említsük meg, hogy míg a katolikus háztartásfőjű háztartások autóval való ellátottsága a teljes mintában 66,5%, ez az arány a homogén magyar háztartásokban csak 58,0% (27. és 25. sz. táblázat).

c.) *Lakáskörülmények*

Az életkörülmény anyagi dimenziói közül elemzésem utolsó indikátora a lakáskörülmények. Elöljáróban le kell szögezni, hogy a lakás a vizsgált, szinte kizárólag vidéki/falusi népesség esetében szinte mindig magántulajdonban lévő családi házat jelent. Ezen házak/lakások fizikai tulajdonságait, kényelmi és civilizatórikus felszereltségét mérte fel a kérdőív és a zárt kérdésekre adott válaszok súlyozásával, főkomponens-analízis eljárással képezte a számítógépes feldolgozás a *lakás-státuszt*. A továbbiakban - a tartós fogyasztási cikkekhez hasonlóan a lakás-státusz átlagosnál jobb értékeit vizsgálom. (Az előzőhöz hasonlóan a három csoport eloszlása itt is közel azonos.)

Fő szabályként az eddigiekhez hasonlóan itt is megfogalmazható, hogy a régiók és alrégiók domináns felekezeti körében általában az átlagosnál kedvezőbb lakáskörülményekkel rendelkezők is többségben vannak. Ennél érdekesebb azonban ha térségenként az átlagosnál jobb lakáskörülményekkel bírók arányát hasonlítjuk össze (18. sz. táblázat).

Átlagosnál jobb lakáskörülményekkel bírók aránya (%) /N=400/

I. régió:	20,1%
II. régió:	6,1%
III. régió:	41,6%
<u>IV. régió:</u>	<u>64,9%</u>
mintaátlag:	33,5%

Látható, hogy a régiók között igen jelentős különbségek vannak; a szóródás itt, az értékükben legnagyobb javak esetében a legszámottevőbb. A legszegényebb (II. régió) és a leggazdagabb térség (IV. régió) között a különbség több mint tízszeres!

A kistérségek közötti szakadék még drámaibb: a legrosszabb lakásállományú romániai terület és a legjobb értékekkel bíró IV. régió magyarországi és szlovákiai része között az eltérés hetvenszeres! (18. sz. táblázat)

Érdeemes egyébként megjegyezni, hogy a gépkocsival való ellátottság különbsége korántsem ilyen drámai - a legrosszabb (Románia, Szatmár) és a legjobb ellátottságú kistérség (IV. régió ausztriai része) eltérése mindössze 4,5-szeres (vö. 26. sz. táblázat).

A vallásosság módját illetően a teljes mintát tekintve gyakorlatilag nincs különbség az átlagosnál jobb lakáskörülményekkel rendelkező és az átlagosnál több tartós fogyasztási cikket birtokló háztartások között (vö. 12. és 19. sz. táblázat).

Az anyagi gazdaság indikátorait elemző fejezet zárásaként tekintsük át az etnikai homogenitás alakulását a három vizsgált mutató vonatkozásában.

Az anyagi gazdaság indikátorai és az etnikai homogenitás típusai (%)

Etnikai homogenitás típusa	Etnikailag vegyes	Etnikailag homogén		
		magyar	nem magyar	
	H á z t a r t á s o k			
Az anyagi gazdaság indikátorai				
Tartós fogyasztási cikk	1,7	69,1	29,2	n=359
Személygépkocsi	1,8	58,0	40,3	n=678
Lakáskörülmények	2,3	55,5	42,2	n=400
mintaátlag	1,4	64,3	34,3	n=1135

A táblázatból látható, hogy a magyar háztartások elsősorban a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság terén tűnnek ki, míg a homogén nem magyar háztartások a személygépkocsi és a lakáskörülmények vonatkozásában szerepelnek átlag fölötti értékekkel (ld. még 20. sz. táblázat).

Összevont mutatók

Az elemzés utolsó fejezeteként a számítógépes feldolgozás során képzett, több kérdőív tétel (item) tartalmát magába foglaló szintetikus mutatók alakulását vizsgáljuk. Ezek közül különösen fontos a *regionális pozíció-státusz* és az *etnikai preferenciaátlag-státusz*.

Az előbbit a kérdőív határral kapcsolatos kérdéseiből konstruáltuk (mit jelent a határ közelében lakni, előny-e, hátrány-e, a határ megszünetése mit jelentene stb.), az utóbbi pedig az etnikai rokonszenv-index alapján jött létre. (4)

A *regionális pozíciókat* nemzetiségenként vizsgáltuk. (A táblázatba azon hat fő nemzet/nemzetiség adatait foglaltuk, akiknek országában a felvétel történt.) Az átlagosnál jobb regionális pozícióval az esetek többségében (a tizenkét alrégióból kilencben) a magyar etnikum rendelkezik (21. sz. táblázat). Érdekes eredményeket kapunk, ha az egyes régiók, alrégiók etnikai összetételét a kedvező regionális pozícióval vetjük össze. Szlovákiában és Ausztriában ez a két tényező egyensúlyban

van: az alrégiókban élő szlovák ill. osztrák népesség arányának megfelelő az átlagosnál kedvezőbb regionális pozíciójú háztartások súlya. Romániában és Szlovéniában viszont a regionális helyzetükkel elégedettek aránya lényegesen kisebb az illető etnikum súlyánál a helyi társadalomban. A négy magyarországi kistérség közül csak egyben, az Őrségben, illetve a Vendvidéken tapasztaltunk számottevő elégedetlenséget a perifériális/határmenti helyzettel. A másik három alrégió kérdezettei maximálisan elégedettek térségi pozíciójukkal. Ha viszont a kedvező regionális pozícióval rendelkezők etnikai összetételét a teljes minta *anyanyelvi megoszlásával* vetjük össze, úgyszólván teljes megfelelést tapasztalunk. (Ez az egybeesés egyébként - közvetve - a mintavétel etnikailag helyes arányait igazolja).

Nemzetiség	Az átlagosnál jobb regionális pozíciójú háztartásfők etnikumok szerint (%)	A háztartásfők anyanyelvi megoszlása (%)
magyar	66,9	64,3
osztrák	18,5	15,6
szlovén	5,2	8,6
szlovák	4,4	4,4
ukrán	1,2	1,4
román	1,2	4,0
	N=405	N=1195

Végül, ha az *etnikai preferencia-átlagokat* vetjük össze a regionális pozícióval a területi és a szomszédsági elégedettség sajátos térképét kapjuk. A táblázatban az átlagosnál jobb preferencia-átlagú (azaz szomszédaival vélhetően oldottabb légkörben élő) háztartások megoszlását vizsgálom a regionális elégedettséggel összefüggésben (22. sz. táblázat). Sajnálatos, hogy a magasabb etnikai preferenciájú népesség regionális pozíciója általában rosszabb az átlagosnál. Különösen érdekes, hogy a modernizációban élenjáró IV. régióban a magasabb etnikai preferenciájú, empatikusabb populáció abszolút többsége az átlagosnál rosszabb regionális pozíciójú. Az általános tendencia alól csak az I. régió magyarországi és a II. régió kárpátaljai térsége kivétel, ezekben a két pozitív vélekedés egybeesik. Ezen jelenség magyarázata további (helyszíni) vizsgálatot igényel.

Összefoglalás

A felmérés adatainak részletes ismertetése, elemzése alapján a következő összefoglaló megállapítások tehetők:

1. Országos reprezentatív adatokkal összevetve a *határmenti térségek* - zömmel magyar - lakóinak vallásosságát, megállapítható, hogy az ún. *"egyháziasan vallásos"* típus az országos 12-15%-kal szemben mintánkban *kétszer-háromszor többször* (35,6%-ban) fordul elő. A mintát Magyarországra és a határon túli területekre bontva láttuk, hogy a határon inneni kistérségekben a buzgó vallásgyakorlók aránya 22,0% és 42,7% között mozog, azaz másfélszer-háromszor több az országos átlagnál.
A határon túli térségek jellemzője egyrészt a szintén nagy eltérés: 17,0% és 53,1% között mozog a fenti kategóriába tartozók aránya - az első érték Nyugat-Szlovákiára a második Kárpátalja ungi részére vonatkozik -, másrészt az, hogy az értékek általában magasabbak az országon belülieknél. (A nyolc határon túli kistérségből ötben található a mintaátlagnál nagyobb arány.) Tapasztalatunk tehát egybeesik Gereben Ferenc megállapításával, miszerint felmérése a "határon túli magyarok körében rendre magasabb vallásossági mutatókat regisztrált... mint az anyaországban".
A *maga módján* vallásos emberek részaránya - a teljes mintában 50,5% - , megfelel az országos reprezentatív adatnak (40-50%). Érdekes, hogy itt az előbbi tendencia fordítottja tapasztalható: míg a magyarországi kistérségekben az átlagnál magasabb (50,5%-72,0% közötti) értékek a jellemzőek, addig a határon túl valamivel alacsonyabb, átlag körüli értékek jelentkeznek (33,7%-58,0%).
2. Mind a szellemi, mind az anyagi javak eloszlása és birtoklásának mértéke követi illetve megfelel a felekezeti megoszlásnak; azaz általában a domináns illetve a többségi felekezet anyagi és/vagy szellemi pozíciói a kedvezőbbek a vizsgált határtérségekben. Másszóval a vallási kisebbség az iskolázottsági-kulturális és anyagi téren általában hátrányt jelent. Ha ez még etnikai/kisebbségi helyzettel is párosul, akkor a hátrány fokozódik. Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni az esetleges többszörösen hátrányos helyzet harmadik elemét: ez pedig a földrajzi-perifériális helyzet.
3. A vallásosság típusait vizsgálva kimutatható az életkörülményeket elsődlegesen meghatározó javak birtoklásának területén a "maguk módján" vallásosak előnye. Ezek az emberek nem vallástalanok, megvannak a vallási gyökereik. A pasztoráció

és a missziós tevékenység sajátos feladata lehet őket (újra) bevonni a vallási közösségekbe.

A tételes vallásosság szerepe - úgy tűnik - a vizsgált alapvetően rurális, határmenti vidékeken és társadalmakban is csökken. Ez ötven év kommunista uralom nyomán és a jelenlegi posztkommunista-posztmodern tendenciák ismeretében nem is csodálható. Ugyanakkor itt is rá kell mutatni a pasztoráció korszerű formáinak fontosságára.

Végül, de nem utolsó sorban rá kell mutatni arra, hogy a vallástalanok vagy vallást elutasítók aránya még mindig alacsony (10% körüli). (Ez nagyjából megfelel a magyarországi átlagnak.) Ez is a fenti megállapításokat igazolja és cselekvésre buzdít.

4. A kutatás mérhetően és számszerűsíthetően kimutatta, hogy a magyarságnak még mindig - legalábbis ami a kulturális és a gazdasági erőt illeti - fontos, olykor döntő pozíciói vannak a szomszédos országokban, elsősorban a határmenti térségekben. Ez annak ellenére így van, hogy a környező országokban mind szellemi, mind anyagi tekintetben számos diszkriminatív intézkedés (tanügyi törvények, nyelvtörvények, privatizációs hátrányok stb.) nehezíti sorsukat. Mindazonáltal reménykedjünk benne, hogy az említett pozíciók a határmenti együttműködés feltételeinek javításával, a helyi társadalmak önszerveződésével - a jelenlegi integrációs folyamatokban ágyazottan - tovább erősíthetők.

Jegyzetek

1. Ld. erről bővebben: Tomka Miklós: Csak katolikusoknak. Corvinus, Budapest, 1995.

2. Jelezni kívánom azonban, hogy a felmérés adatbázisa a kulturális fogyasztás illetve a kulturális tőke sokoldalú elemzését teszi lehetővé: többek között az újság- és könyvolvasástól, a házikönyvtáron át a helyi művelődési egyesületekben való részvételig állnak rendelkezésre adatok.

3. A magyar statisztikai szakirodalom az életkörülmények és az életmód vizsgálatát négy dimenzió mentén végzi. Ezek a
 - kereseti és jövedelmi viszonyok, továbbá a munkakörülmények
 - a lakásviszonyok
 - az életmód kulturális jellemzői
 - a nemzedéki (életkorhoz kötött) különbségek.Ld. erről részletesen: Rétegződés, életkörülmények, életmód (Az 1981-82. évi rétegződés és életmód felvétel előzetes eredményei) KSH, 1984. Továbbá: Életmód-életkörülmények a '90-es években. Társadalomstatisztikai füzetek 4. szám, KSH 1994.

4. A kérdőívben huszonegy nemzetiség rangsorolására volt mód, öt fokozatú skálán. Ebből számítható az etnikai rokonszenv-index.

6. fejezet

Az élő és az eltűnt identitás nyomában:

Kárpátalja és Burgenland összehasonlító elemzése

Az alábbiakban két magyar népcsoport - a kárpátaljai és a burgenlandi magyarság - empirikus adatokon nyugvó összehasonlító elemzésével mutatom be az etnikai identitás sajátos alakulását.

Vizsgálataink adatai alapján az életszínvonal és az identitás között - legalábbis az említett két népcsoport vonatkozásában - bizonyos összefüggés mutatható ki.

Mint az ábrán is látható *kárpátaljai* nézőpontból Magyarország egy *magasabb* szintet és minőséget jelent, míg *burgenlandi* nézőpontból pont fordítva, *alacsonyabb* szintet és minőséget. Ez a megállapítás elsősorban a tudatilag még meghatározó 1945-90-es időszak tapasztalatai alapján fogalmazódott meg.

A kérdés, hogy mindez 1989/90 után hogyan változott? Az adatok alapján azt mondhatjuk, hogy az alapvető tendenciák nem változtak. Ehhez túl rövid az eltelt idő.

Burgenlandban mindenestre értékelik a magyarországi változásokat, de félnek is tőle, mindenekelőtt hazánk Európai Unió tagától. Ugyanakkor kialakult a Schengenszorongás, a félelem az illegális bevándorlótól, a megerősített határőrizet, az új vasfüggöny immár osztrák oldalról. A Magyarországról kialakult kép tehát meglehetősen ellentmondásos.

Ami a *burgenlandi magyarokat* illeti viszonyukat az anyaországhoz hagyományosan leginkább talán a *kisebbségi érzés* jellemzi. Ennek forrásai a következők: A burgenlandi magyarság lényegében a második világháborúig hagyományos vidéki társadalomként élt. Iskolázottsági mutatói máig alacsonyak, társadalomszerkezete csonka, értelmiségi rétege gyakorlatilag nincs. Nyelve paraszti tájnyelv, melyet mind az osztrákok, mind a magyarországiak előtt szégyelltek. A kisebbségi érzés másik forrása politikai. 1990 előtt - különösen a hidegháborús időszakban - a kommunista Magyarország szomszédságában, a vasfüggöny árnyékában nem volt túl népszerű és bölcs dolog osztrák állampolgárként magyarságukat hangsúlyozni. Ezt nem is igen tették. (Ennek nem mond ellent az a néhány szórványos - és Magyarországon

médiaeseményé felfűjt - eset a nyolcvanas években amikor a bevásárlóturizmus megindultával néhány burgenlandi (osztrák) fogadós - akik egyébként legtöbbször nem is őslakosok, hanem Ausztria más vidékeiről beköltözöttek voltak - elkezdett magyarul tanulni).

Kárpátalján alapvetően más a helyzet. A szovjet időszak kétségbeejtő időszakában még a szocialista Magyarország is a béke és a gazdagság szigete volt. A helyzet és a megítélés a Szovjetunió felbomlása után sem változott lényegesen, sőt a korábbi negatív elemekhez társult az állandó létbizonytalanság és a félelem. A gazdasági - és részben politikai - ellehetetlenülés miatt fokozottan szükségük van egy erős Magyarországra. A pozitív attitűd tehát nem változott. A pozitív Magyarország-kép egyébként kihat az egész lakosságra. A kárpátaljai *ruszin* gyerekeket - az ausztriai példával szöges ellentétben - éppen azért iratják helyenként *magyar* iskolába, mert az számukra társadalmi felemelkedést jelent. Ugyanakkor egy sajátos *kárpátaljai identitás* kialakulásával is tanúi vagyunk. Ennek vannak egyrészt kulturális jegyei és vonatkozásai (irodalmi lapok, állandó színház stb.), másrészt politikai vonatkozásai - ilyen például a kilencvenes évek eleje óta követelt - és máig meg nem tartott népszavazás - Kárpátalja különleges státusáról. Mindezt együtt a korábban ismertetett *etnoregionalizmus* körébe tartozik.

Életszínvonal és identitás

Burgenland

Magyarország

Kárpátalja

A burgenlandiak Magyarországra lenéznek

a kárpátaljaiak Magyarországra felnéznek

Az életszínvonal és a magyar identitás mértéke fordítottan arányos

y

életszínvonal

Burgenland

Magyarország

identitás

x

Kárpátalja

Két magyar népcsoport összehasonlítása

Indikátor	Magyarország iránti attitűd	magyar identitás	életszínvonal
Régió			
Burgenland	negatív ill. közömbös	Gyenge	magas
Kárpátalja	pozitív	erős	alacsony

Az identitás-típusai és azok változása

A kisebbségi identitás legfontosabb összetevőinek - mint ez az értekezés eddigi részeiből talán kiderült - az *etnikai*, a *vallási* és a *regionális* identitást tartom. Itt meg kell jegyezni, hogy az egyén, az individuum meghatározó jegyei közé tartozik még a *társadalmi* identitás (elsősorban a rétegződés, kisebbrészt a mobilitás által determináltan), továbbá a *kulturális* identitás (ezt elsősorban az iskolázottság, valamint az életmód befolyásolja) és a (pártpreferenciákon alapuló) *politikai identitás*.

A tapasztalatok szerint a kisebbségi identitást alkotó identitás-típusok nem egymástól függetlenül éteznek, hanem ellenkezőleg, egymással kölcsönhatásban vannak, történelmi koroktól illetve a politikai helyzettől függően más-más elemük válik dominánssá.

Az identitástípusok transzformációja

Etnikai identitás

Regionális identitás

Vallási identitás

Mint láttuk, az egyes identitás-típusok időnként egymásba átalakulnak. A fenti három elemnek a matematika szabályai szerint hatféle variációja képzelhető el:

- 1 Etnikai identitás → vallási identitás
- 2 Etnikai identitás → regionális identitás

-
- 3 Regionális identitás → etnikai identitás

4 Regionális identitás → vallási identitás

5 Vallási identitás → etnikai identitás

6 Vallási identitás → regionális identitás

Mi a tartalmuk ezeknek az átalakulásoknak?

Lássuk ezeket kissé részletesebben:

Ad 1. “Csángó modell”: egyfajta menekülés, az identitás átmentése a *vallásba* az *anyanyelven* keresztül. (Jellemző korszakai a reformáció, az ellenreformáció illetve a vallási reneszánsz.)

Ad 2. “Burgenlandi modell”: rendszerint a polgári demokráciákban fordul elő, amikor a jólét, az elkényelmesedés, továbbá a burgenlandi esetben említett kisebbségi érzés az önfeladáshoz, az etnikai identitás feloldódásához vezet. (E modell szerint zajlik például svájci rétorománok beolvadása is.)

Ad 3. A 2. pont fordítottja az etnikai reneszánsz esete. Ez történt például a koszovói albánok illetve bizonyos fokig 1989/90 után a szomszédos országok magyarsága esetében. Az első esetben az elnyomás, a másodikban pedig a nagyobb szabadság, az etnikai identitás erősödésének a katalizátora.

Ad 4. Ritka jelenség, a vallási reneszánsz bizonyos esetei tartoznak ide.

Ad 5. Az etnikai reneszánsz egyik válfaja. Példákat a délszláv háború szolgáltat: ilyen például a vallási gyökerű bosnyák identitás látványos erősödése.

Ad 6. Ritka (posztmodern) jelenség: a regionalizmus felértékelődésével, az etnoregionalizmus térhódításával járhat együtt - a csángó modell egyik lehetséges 21. századi kifutása.

Elméleti vizsgálódásunk során fontos eldöntendő elvi kérdés, hogy az *identitás-típusok hierarchikusan* szerveződnek-e vagy pedig mellérendelt viszonyban vannak?

(A körkörös modell ugyanis a *mellérendelt* viszonyt valószínűsíti.) Lássuk tehát a hierarchikus modellt:

Az identitás-típusok hierarchikus modellje

Etnikai
identitás

Regionális
identitás

Vallási
identitás

Ez egyben a *nemzetállam*-képződés egyik lehetséges modellje.

Hipotézisem szerint a történelem során hol egyik, hol másik modell kerül előtérbe.

A *nemzetállamok* kialakulása során a *hierarchikus* modell érvényesül (ld. például az itáliai vagy a német fejedelemségek beolvadását az olasz ill. a német államba. Ennek *tudati* folyamata: az évszázadokon át meghatározó *regionális* identitás ideiglenesen háttérbe szorult, helyét az *etnikai* identitásnak adva át).

Nyugodtabb időszakban pedig inkább a *mellérendelt* modell érvényesül. Így például Nyugat-Európában a II. világháború után a politikai és gazdasági *integrációval* párhuzamosan a *regionalizmus* illetve a *regionális identitás* került előtérbe. Ez a folyamat 1989/90 után gyorsulón terjed a *valódi Közép-Európában* - ezek a NATO-ba felvett nyert visegrádi államok - míg a Balkánon a 19. századra emlékeztető etnikai reneszánsz bontakozott ki.

ÖSSZEGZÉS

Napjaink egyik legmarkánsabb európai ideológiai-politikai jelensége a regionalizmus. Az 1960-as években Nyugat-Európából elinduló mozgalom az 1989/90-es fordulat után Kelet- és Közép-Európában is elterjedt és a változás egyik markáns kísérő jelensége lett.

A regionalizmus egyben az ezredforduló egyik széleskörű konszenzust élvező politikai hívószava. Az európai intézmények (Európa Tanács, Európa Parlament) a nyolcvanas évek eleje óta kiadott – az értekezés megfelelő helyén részletesen ismertetett – dokumentumai meggyőzően bizonyítják a téma egyre időszerűbbé válását. A legfontosabb európai intézményben az áttörés 1994-ben következett be: ekkor került sor a *Régiók Bizottsága* felállítására. Ezóta egyes fontosabb európai régiók – pl. bizonyos német Landok illetőleg osztrák tartományok (Tirol) – saját képviselőket tartanak fenn Brüsszelben.

A megfelelő politikai intézményrendszer és közfigyelem kialakulásával párhuzamosan megkezdődött magának a regionalizmusnak is az intézményesülése. A területi, illetve a határmenti együttműködés új formái alakultak ki, széles körben elterjedtek az eurorégiók.

A dolgozat korábbi megállapításai alapján összegzésként elmondhatjuk, hogy az eurorégiók a határmenti együttműködés illetve a határmenti térségek fejlesztésének legeredményesebb formája. Általánosan elfogadott vélemény, hogy az eurorégiók komoly szerepet játszottak Nyugat-Európa egyesülési folyamatában. Térségünkben különös jelentőséggel bír, hogy integrálják az egyébként leszakadásra hajlamos, rendszerint perifériális, illetve halmozottan hátrányos helyzetű határmenti régiókat.

A későbbiekben az európai integráció folyamatában a területi és életszínvonalbeli különbségek valószínűleg mérséklődnek majd mind az eurorégiók között, mind az egyes eurorégiókon belül. Így tehát az eurorégió – sok egyéb fontos jellemzője mellett – az említett kiegyenlítő hatás következtében a területi fejlődésbeli/fejlettségi különbségek mérséklésének az eszköze.

Végül, de nem utolsósorban, az eurorégió a mind nagyobb szerephez jutó lokális illetve regionális identitás műhelye is egyben. Ezért a nyugat-európai tapasztalatok hasznosítása térségünkben is kívánatos.

Az elmúlt tíz év során Magyarország is szervesen beilleszkedett a regionalizmus európai terjedésének folyamatába. Hazánk ugyanúgy úttörő szerepet vállalt ebben a folyamatban a közép-európai térségben mint a vasfüggöny lebontásában.

Így jött létre a több évi előkészítő munka után a térség első eurorégiója, a Kárpátok Eurorégió 1993. februárjában. Ezt követően sorra alakultak az eurorégiók hazánk határai mentén. Hazánk különböző határmenti térségei a Kárpátok Eurorégióon kívül az értekezés írásakor további öt eurorégió működésében vettek részt. (Duna-Maros-Tisza, EUREGIÓ West/Nyugat-Pannónia, Duna-Dráva-Száva, Ipoly, Vág-Duna-Ipoly eurorégió).

Az eurorégiók markáns terjedése és fejlődése hazánk esetében nem csak a helyi társadalmak spontán reagálását illetve a Trianon által szétszabdalt gazdasági körzetek a kedvező politikai széljárást kihasználó szerves reorganizációját jelentik, hanem egybeesnek Magyarország külpolitikai prioritásaival is.

A jelenlegi magyar külpolitikai doktrína második pillére – a szomszédságpolitika – ugyanis jelentős részben a regionális politikában testesül meg. Sőt a harmadik prioritás (vagy pillér), a határon túli magyarság kérdése is számottevő mértékben jelen van a regionális politika határmenti térségeket érintő kérdése révén.

Ezen elvi szint mellett hasonlóan fontos a regionális politika gyakorlati szintje is. A gyakorlati szinten a határmenti térségek közös, integrált fejlesztése értendő. Ezen célkitűzés megvalósításához jelentős Európai Uniói források mozgósíthatók, főként a PHARE-program idevágó alprogramja, a CBC (Cross Border Cooperation) bekapcsolása révén.

A regionalizmus fent vázolt, európai diadalútja iránt nem maradhatott közömbös a tudományos kutatás sem. A hetvenes-nyolcvanas évektől Európa szerte tudományos intézetek, kutatóműhelyek jöttek létre a jelenség tanulmányozására. Ebben a skandináv és Benelux-államok továbbá Németország és Nagy-Britannia jártak élen. Néhány fontosabb, nemzetközi hírű kutatóműhely: The Danish Institute of Border Region Studies, Aabenraa (Dánia), az Oulu-i és Joensuu-i Egyetem társadalomföldrajzi illetve regionális kutatóközpontjai, The Centre of Border Studies, Erasmus Egyetem, Rotterdam, International Boundaries Research Unit /IBRU/, University of Durham.

Magyarországon az MTA Regionális Kutatások Központja a téma elsőszámú gazdája. Az RKK-n kívül a kilencvenes évek folyamán jelentős kutatások folytak a debreceni egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési tanszékén, főként az

eurorégiók témakörében, illetve a budapesti Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében. Ez utóbbiban elsősorban a regionális és a kisebbségi problematika összefüggéseit vizsgáltuk.

Az értekezés második részében ezen témakörben készült vizsgálat főbb eredményei kerültek bemutatásra. Az elemzés szempontjai a demográfiai folyamatok, az életmód és életkörülmények, az etnikai preferenciák és a vallási élet, vallásosság jellemzőinek ismertetése volt.

Az előbbieket sorrendjében haladva megállapítható, hogy a határmenti térségek demográfiai jellemzői alapján, két markánsan elkülönülő országcsoport különböztethető meg. Az elsőbe tartozik Románia, Ukrajna és Szlovákia erőteljesen növekvő határmenti térségekkel. A másik, karakterisztikusan különböző országcsoportot Magyarország, Ausztria és Szlovénia alkotja elnéptelenedő peremtérségeivel.

Mi az oka ennek a markáns elkülönülésnek? Az adatok alapján a *legkritikusabb* helyzetben a *magyarországi* peremvidékek vannak. Ezek elnéptelenedése gyorsuló ütemben folyik, míg a határ túlsó oldalán nem egy esetben jelentős népességkoncentráció jön létre. A magyarországi oldalon kialakult vákuum felmérhetetlen következményekkel járhat.

Mi a magyarázata a hazai peremtérségek kiürülésének? Többek között a centrumok szívó hatása, a korábbi körzetesítések elhúzó hatása, az intézmények, az infrastruktúra és a munkalehetőségek hiánya, a demográfiai erózió, az elöregedés és elvándorlás, ebből következően a helyi társadalom és az önkormányzatok gyengesége továbbá a központi fejlesztési források és az összehangolt regionális politika hiánya. Ezek pedig egymást erősítő negatív tendenciák, melyek bizonyos pontos túl központi beavatkozás híján visszafordíthatatlanná válnak.

Két nyugati szomszédunk esetében a magyarázat részben hasonló. Hozzájárul ehhez, hogy mindkét esetben az ország elmaradottabb keleti perifériájáról van szó. Szlovénia esetében további magyarázó tényező a városok hiánya és a kifejezetten aprófalvas településszerkezet.

Az előbbiekkal ellentétben Románia, Ukrajna és Szlovákia határtérségei lényeges növekedést mutatnak. Itt is több - olykor országonként eltérő - tényező együttes hatásáról beszélhetünk. Az első két ország vonatkozásában meg kell említeni, hogy a vizsgált térségek az illető országok nyugati kapuit jelentik, az adott ország keleti régióit hagyományosan meghaladó, magasabb életszínvonallal. Ugyanakkor ezekben a

térségekbe az elmúlt évtizedekben jelentős iparosítás (Kelet-Szlovákia) illetve betelepítés (Románia) történt - nem utolsósorban az ott élő magyar etnikai tömb fellazítása illetve az etnikai arányok megváltoztatása érdekében. Az *iparosítás* és az *urbanizáció* továbbá néhány *nagyváros* - Pozsony, Ungvár, Szatmárnémeti - közelsége és területi szívóhatása azok a döntő tényezők melyek a növekedést leginkább magyarázzák.

A demográfiai eltérésekhez hasonlóan nem elhanyagolhatók az életmód, életkörülmények, anyagi gazdagság különbségei sem a vizsgált határmenti térségekben. Az anyagi gazdagság főbb indikátorainak /ház, lakás, földtulajdon, tartós fogyasztási cikkek/ összevetése nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy a *legszegényebb* térség a *magyar-ukrán-román* határvidék; ezen belül is a romániai rész a legelmaradottabb. A *leggazdagabb* régió pedig nyilvánvalóan a *magyar-szlovák-osztrák* háromszög. A legszegényebb és a leggazdagabb régió között három-ötszörös különbséget tapasztalunk az egyes mutatók vonatkozásában, ami többé-kevésbé az életszínvonal különbségének is megfelel. A felmérés adatai alapján megállapítható, hogy a Magyarország határai mentén levő térségekben élő magyar közösségek társadalma, szociológiai szerkezete, összetétele, életmódja, életkörülményi bizonyos azonosságok ellenére sokban különböznek mind egymástól, mind az anyaországétól. Ezeknek a különbségeknek mélyebb okát és szerkezetét további helyszíni vizsgálatokkal célszerű feltárni. Térségünkben azonban a határ – úgy tűnik – egyelőre inkább elválaszt, mintsem összeköt.

Az etnikai preferenciák tekintetében kiemelt jelentőségűnek tartjuk az etnikai önértékelést és a szomszédokról alkotott kép alakulását. A *magyarországi kérdezettek* esetében elmondhatjuk, hogy a regionális különbségek nem számottevőek. A magyarok önértékelése rendre magasabb a szomszédos népekénél, és a szomszédok között a legrosszabb a románok megítélése. Az együttélő etnikumok között valamennyi régióban messze a legrosszabb, már-már-már aggasztó a roma etnikum megítélése, elutasítása.

A *határon túli magyarok* vonatkozásában részben hasonló megállapításokat tehetünk. Az ő esetükben is igaz, hogy mindig magasabb a saját etnikum értékelése, mint a többségi nemzeté. A legnagyobb különbség azonban esetükben nem a románok, hanem

az ukránok vonatkozásában mutatkozik. Érdekes az is, hogy a nyugat-szlovákiai magyarok a szlovákokkal szemben tartózkodóbbak mint a kelet-szlovákiaiak.

Nem tekinthetünk el azonban az érem másik oldalának vizsgálatától sem: hogyan vélekednek a Magyarországgal szomszédos határrégiókban élő *nem magyar nemzetiségűek* a magyarokról?

Az egyes etnikumok önbecsülése az önértékelésben itt is megmutatkozik: egyetlen kivétellel (magyar-szlovák-ukrán régió ukrain oldala) magasabb pontszámot adnak önmaguknak, mint a magyaroknak. Megjegyzendő, hogy leginkább a románok és az osztrákok értékelik magukat a magyarok fölé.

Ezt a gondolatsort folytatva összehasonlíthatjuk az etnikai ítéleteket etnikum-páronként, a fenti bontást meghagyva.

A *magyarországi magyarok* szomszédos népekről alkotott etnikai ítéletét összevetve azok a magyarokról alkotott képével, két markáns csoport különül el:

- 1) A szlovákok, ukránok és románok viszonylatában ezen szomszédos népeknek a magyarokról alkotott képe kedvezőbb mint a magyar népességé örájuk.
- 2) Fordított a helyzet a szlovének és az osztrákok esetében: a magyaroknak rájuk alkotott képe kedvezőbb mint az övék a magyarokról.

A *határon túli magyarok* esetében azonban lényegesen különböző helyzetet tapasztalunk - az ő többségi nemzetről alkotott véleményük ugyanis általában jóval pozitívabb, int az utóbbiaknak a magyarokról.

Bizonyos különbségeket tapasztalunk akkor is, ha az *anyaországi* és a *határon túli magyarok* etnikai önértékelését, önbecsülését vetjük össze. Az adatok alapján számszerűsítve is megjelenik az a tény, hogy a keleti régiókban a határon túli magyarság önértékelése (a romániai Szatmár-vidék kivételével) magasabb mint az anyaországban. A nyugati régiókban viszont éppen fordított a helyzet - ott a hazai magyarok önértékelése/önbizalma magasabb.

A jelenség magyarázatául a következőket kell említeni:

- 1) A Magyarországon létező, közismert nyugat-keleti lejtő a társadalmi, gazdasági és urbanizációs viszonyokon túlmenően úgy tűnik mentálisan, az önértékelés szintjén is jelentkezik.

- 2) A határon kívüli magyarság vonatkozásában elgondolkodtató a két szlovákiai régióban élő magyarok etnikai tudatában lévő lényeges különbség.

Összefoglalásként a fentiek alapján megállapítható, hogy a vizsgált közép-európai határregiókban élő népek, nemzetiségek etnikai preferenciáiban lényeges különbség mutatkozik. Az etnikai preferencia szoros korrelációban van az érintett népcsoport országon belüli státuszával, azaz a többségi vagy kisebbségi helyzettel. Ezen distinkció alapján érthető a határon belüli és kívüli magyarság részben eltérő válaszai.

A vallási élet, a vallásosság adatainak részletes ismertetése, elemzése alapján a következő összefoglaló megállapítások tehetők:

1. Országos reprezentatív adatokkal összevetve a *határmenti térségek* - zömmel magyar - lakóinak vallásosságát, megállapítható, hogy az ún. *"egyháziasan vallásos"* típus az országos 12-15%-kal szemben mintánkban *kétszer-háromszor többször* (35,6%-ban) fordul elő. A mintát Magyarországra és a határon túli területekre bontva láttuk, hogy a határon inneni kistérségekben a buzgó vallásgyakorlók aránya 22,0% és 42,7% között mozog, azaz másfélszer-háromszor több az országos átlagnál.

A határon túli térségek jellemzője egyrészt a szintén nagy eltérés: 17,0% és 53,1% között mozog a fenti kategóriába tartozók aránya - az első érték Nyugat-Szlovákiára a második Kárpátalja ungi részére vonatkozik -, másrészt az, hogy az értékek általában magasabbak az országon belülieknél. (A nyolc határon túli kistérségből ötben található a mintaátlagnál nagyobb arány.) Tapasztalatunk tehát egybeesik Gereben Ferenc megállapításával, miszerint felmérése a "határon túli magyarok körében rendre magasabb vallásossági mutatókat regisztrált... mint az anyaországban".

A *maga módján* vallásos emberek részaránya - a teljes mintában 50,5% - , megfelel az országos reprezentatív adatnak (40-50%). Érdekes, hogy itt az előbbi tendencia fordítottja tapasztalható: míg a magyarországi kistérségekben az átlagnál magasabb (50,5%-72,0% közötti) értékek a jellemzőek, addig a határon túl valamivel alacsonyabb, átlag körüli értékek jelentkeznek (33,7%-58,0%).

2. Mind a szellemi, mind az anyagi javak eloszlása és birtoklásának mértéke követi illetve megfelel a felekezeti megoszlásnak; azaz általában a domináns illetve a többségi felekezet anyagi és/vagy szellemi pozíciói a kedvezőbbek a vizsgált

határtérségekben. Másszóval a vallási kisebbség az iskolázottsági-kulturális és anyagi téren általában hátrányt jelent. Ha ez még etnikai/kisebbségi helyzettel is párosul, akkor a hátrány fokozódik. Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni az esetleges többszörösen hátrányos helyzet harmadik elemét: ez pedig a földrajzi-perifériális helyzet.

3. A vallásosság típusait vizsgálva kimutatható az életkörülményeket elsődlegesen meghatározó javak birtoklásának területén a "maguk módján" vallásosak előnye. Ezek az emberek nem vallástalanok, megvannak a vallási gyökereik. A pasztoráció és a missziós tevékenység sajátos feladata lehet őket (újra) bevonni a vallási közösségekbe.

A tételes vallásosság szerepe - úgy tűnik - a vizsgált alapvetően rurális, határmenti vidékeken és társadalmakban is csökken. Ez ötven év kommunista uralom nyomán és a jelenlegi posztkommunista-posztmodern tendenciák ismeretében nem is csodálható. Ugyanakkor itt is rá kell mutatni a pasztoráció korszerű formáinak fontosságára.

Végül, de nem utolsó sorban rá kell mutatni arra, hogy a vallástalanok vagy vallást elutasítók aránya még mindig alacsony (10% körüli). (Ez nagyjából megfelel a magyarországi átlagnak.) Ez is a fenti megállapításokat igazolja és cselekvésre buzdít.

4. A kutatás mérhetően és számszerűsíthetően kimutatta, hogy a magyarságnak még mindig - legalábbis ami a kulturális és a gazdasági erőt illeti - fontos, olykor döntő pozíciói vannak a szomszédos országokban, elsősorban a határmenti térségekben. Ez annak ellenére így van, hogy a környező országokban mind szellemi, mind anyagi tekintetben számos diszkriminatív intézkedés (tanügyi törvények, nyelvtörvények, privatizációs hátrányok stb.) nehezíti sorsukat. Mindazonáltal reménykedjünk benne, hogy az említett pozíciók a határmenti együttműködés feltételeinek javításával, a helyi társadalmak önszerveződésével - a jelenlegi integrációs folyamatokban ágyazottan - tovább erősíthetők.

Az empirikus vizsgálat imént felsorolt négy főbb dimenziója mentén felvázolhatók a kisebbségi identitás típusai és szociológiai jellemzői a határmenti térségekben. A kisebbségi identitás legfontosabb összetevőinek – mint ezt a kutatás szerves részét képező döntéselőkészítő tanulmányban kifejtettem – *az etnikai, a vallási és a regionális*

identitást tartom. Itt meg kell jegyezni, hogy az egyén, az individuum meghatározó jegyei közé tartozik még a társadalmi identitás (elsősorban a rétegződés, kisebbséget a mobilitás által determináltan), továbbá a kulturális identitás (ezt elsősorban az iskolázottság, valamint az életmód befolyásolja) és a (pártpreferenciákon alapuló) politikai identitás.

A tapasztalatok szerint a kisebbségi identitást alkotó identitás-típusok nem egymástól függetlenül léteznek, hanem ellenkezőleg, egymással kölcsönhatásban vannak, történelmi koroktól illetve a politikai helyzettől függően más-más elemük válik dominánssá.

Az identitástípusok transzformációja

Etnikai identitás

Regionális identitás

Vallási identitás

Mint láttuk, az egyes identitás-típusok időnként egymásba átalakulnak. A fenti három elemnek a matematika szabályai szerint hatféle variációja képzelhető el:

1 Etnikai identitás → vallási identitás

2 Etnikai identitás → regionális identitás

3 Regionális identitás → etnikai identitás

4 Regionális identitás → vallási identitás

5 Vallási identitás → etnikai identitás

6 Vallási identitás → regionális identitás

Mi a tartalmuk ezeknek az átalakulásoknak?

Lássuk ezeket kissé részletesebben:

Ad 1. “Csángó modell”: egyfajta menekülés, az identitás átmentése a *vallásba* az *anyanyelven* keresztül. (Jellemző korszakai a reformáció, az ellenreformáció illetve a vallási reneszánsz.)

Ad 2. “Burgenlandi modell”: rendszerint a polgári demokráciákban fordul elő, amikor a jólét, az elkényelmesedés, továbbá a burgenlandi esetben említett kisebbségi érzés az önfeladáshoz, az etnikai identitás feloldódásához vezet. (E modell szerint zajlik például svájci rétorománok beolvadása is.)

Ad 3. A 2. pont fordítottja az etnikai reneszánsz esete. Ez történt például a koszovói albánok illetve bizonyos fokig 1989/90 után a szomszédos országok magyarsága esetében. Az első esetben az elnyomás, a másodikban pedig a nagyobb szabadság, az etnikai identitás erősödésének a katalizátora.

Ad 4. Ritka jelenség, a vallási reneszánsz bizonyos esetei tartoznak ide.

Ad 5. Az etnikai reneszánsz egyik válfaja. Példákat a délszláv háború szolgáltat: ilyen például a vallási gyökerű bosnyák identitás látványos erősödése.

Ad 6. Ritka (posztmodern) jelenség: a regionalizmus felértékelődésével, az etnoregionalizmus térhódításával járhat együtt - a csángó modell egyik lehetséges 21. századi kifutása.

Elméleti vizsgálódásunk során fontos eldöntendő elvi kérdés, hogy az *identitás-típusok hierarchikusan* szerveződnek-e vagy pedig mellérendelt viszonyban vannak?

(A körkörös modell ugyanis a *mellérendelt* viszonyt valószínűsíti.) Lássuk tehát a hierarchikus modellt:

Az identitás-típusok hierarchikus modellje

Etnikai
identitás

Regionális
identitás

Vallási
identitás

Ez egyben a *nemzetállam*-képződés egyik lehetséges modellje.

Hipotézisem szerint a történelem során hol egyik, hol másik modell kerül előtérbe.

A *nemzetállamok* kialakulása során a *hierarchikus* modell érvényesül (ld. például az itáliai vagy a német fejedelemségek beolvadását az olasz ill. a német államba. Ennek *tudati* folyamata: az évszázadokon át meghatározó *regionális* identitás ideiglenesen háttérbe szorult, helyét az *etnikai* identitásnak adva át).

Nyugodtabb időszakban pedig inkább a *mellérendelt* modell érvényesül. Így például Nyugat-Európában a II. világháború után a politikai és gazdasági *integrációval* párhuzamosan a *regionalizmus* illetve a *regionális identitás* került előtérbe. Ez a folyamat 1989/90 után gyorsulón terjed a *valódi Közép-Európában* - ezek a NATO-ba felvételt nyert visegrádi államok - míg a Balkánon a 19. századira emlékeztető etnikai reneszánsz bontakozott ki.

Az értekezésben tárgyalt elméleti és empirikus megállapítások, adatok és tények alapján megkockáztatható az a végkövetkeztetés, hogy a 21. század elején az egyesülő Európában a regionalizmus egyfelől a politikai problémakezelés és kockázatcsökkentés, másfelől a területi és társadalmi integráció egyik legfontosabb, sajátos eszköze.

HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

1. Lásd erről bővebben: WEBER, Raymond: Nemzetek Európája vagy régiók Európája? in: Milyen Európa felé? Keresztények Európáról. Katolikus Szemle, Pannonhalma - Róma, 1995, p. 212-223.
2. PETERSON, Martin: Regionalism: Passage to Parochialism or Platform of Universal Change. Manuscript. Göteborg, 1995.
3. Lásd erről bővebben:
DUBY, Georges: Emberek és struktúrák a középkorban. Magvető, Budapest, 1978. p. 103-136.
JOÓ Rudolf: Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Gondolat, Budapest, 1988. p. 13-67.
4. Föderalizmus: Sonderform des Regionalismus. in: ESTERBAUER, Fried - PERNTHALER, Peter (Hrsg.): Europäischer Regionalismus am Wendepunkt. Bilanz und Ausblick. Wilhelm Braumüller, Wien, 1991. p. 9-66.
5. ELLWEIN, Thomas: Föderalizmus és önkormányzat: Tartományi sokszínűség a szövetségi állam égisze alatt. A német história sikertörténete. in: Deutschland, 1996. 2. sz. p. 44.
6. im. p. 45-48.
7. LANG, Winfried: Regionen und Grenzen: Auf dem Weg zum neuen Europa. in: ESTERBAUER-PERNTHALER, i.m. p. 147-154.
8. In: Az Európa Tanács és az önkormányzatok. Budapesti Főpolgármesteri Hivatal. é.n.
9. ld. i.m.
10. ld. erről bővebben: Peter PERNTHALER: Die Auswirkungen einer Mitgliedschaft Österreichs in der Europäischen Unio auf die österreichischen Bundeslander. In: Waldemar HUMMER (Hg): Die Europäische Union und Österreich. Verlag Österreich, Wien, 1994. p. 179-198.
11. ld. i.m.
12. Ezen modell szerint az első szint a Bizottság (kvázi "kormány"), a második szint a hivatalok (kvázi "minisztériumok"), a harmadik szint pedig a régiók (kvázi "területi vagy helyi önkormányzatok").
13. HAMERTON-KELLY, Robert: Nemzeti kisebbségek és az európai integráció: egy elméleti perspektíva. in: Külpolitika, 1997. 2. szám, p. 43.

14. A határátkelő helyek extrém ritkasága - nem utolsósorban a testvéri országok között bizalom jeleként - egyébként általános kelet-európai jelenség. Az európai negatív csúcspot az ukrán-román határ tartja, ahol egy hatszáz kilométeres szakaszon egyetlen határátkelőhely üzemel. Ehhez képest Nyugat-Európában átlagosan tízhúsz kilométerenként vannak határátkelők.
15. ld. erről bővebben: ILLÉS Iván: A Kárpát-régió. I. kötet. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1995. p. 4.
16. BOURDIEU, Pierre: Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. In: Szociológiai Szemle 1989/2. p.8.
17. PAASI, Anssi: A régiók fejlődése és a regionális identitás kialakulása. In: Tér és Társadalom 1989/3. p. 70-79.
18. PAASI: i.m: p. 73.
19. PAASI: i.m. p. 71.
20. PAASI: i.m. p. 73.
21. PAASI: i.m. p. 75. és 72.
22. WEBER, R.: i. m. p. 219.
23. WEBER, R.: i. m. p. 219-220.
24. WEBER, R.: i. m. p. 220.
25. JOÓ Rudolf: i.m. p. 7.
26. Lásd erről bővebben: JOÓ R.: i.m.
27. BOURDIEU, P.: i.m: p. 17
28. BOURDIEU, P.: i.m: p. 10.
29. BOURDIEU, P.: i.m. p. 21.
30. PETERSON, M. i.m. p.1.
31. GLATZ F.: Új regionalizmus? Közép-Európa 1993. Kritika, 1994/2.sz. p. 34-38.
32. GLATZ F.: i.m. p.35.
33. GLATZ F.: i.m. p.35-36.
34. GLATZ Ferenc: i.m. p.37.
35. ÉGER György: Multietnikus határtérségek Magyarország és szomszédai viszonylatában. Kézirat, Budapest 1996. p. 97.
36. LANG, W.: i. m. p. 145-147.
37. ld. erről bővebben: PETERSON, M: i.m.
38. BOURDIEU,P.: i.m. p. 12.
39. JEGGLE, Utz: Határ és identitás. Régió 1994/2. p. 3-18.

40. JEGGLE, U.: i.m. p.3.
41. JEGGLE, U.: i.m. p.8.
42. idézi JEGGLE, U.: i.m. p.8.
43. JEGGLE, U.: i.m. p. 9-10.
44. JEGGLE, U.: i.m. p. 12.
45. PAASI, A.: Constructing Territories, Boundaries and Regional Identities. In: Contested Territory. Border Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire. Ed. by Tuomas FORSBERG; Edward Elgar Publishing Ltd, England 1995. p. 42-43.
46. PAASI, A.: i.m. p. 46-47.
47. STRASSOLDO, Raimondo: Boundaries in Sociological Theory: a Reassessment In: Cooperation and Conflict in Border Areas. Ed. by R. STRASSOLDO and G. DELLI ZOTTI. Milano 1982. p. 245-272.
48. STRASSOLDO, R.: i.m. p. 253-255.
49. idézi STRASSOLDO, R.: i.m. p. 256.
50. WALLERSTEIN, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Gondolat, Bp. 1983.
51. Ezt a különbségtételt Wallerstein a következőképpen indokolja meg. "Szándékosan nem beszélünk perifériális államokról, hiszen a perifériális régió egyik jellemzője éppen az, hogy a helyi állam általában gyenge, s ezen belül az egyes változatok két szélső pólus, egyfelől a helyi állam nemléte (a gyarmati függőség esetében), másfelől pedig az (állami) önállóság alacsony foka (mint a neokolonializmusnak való alárendeltség esetében) között mozognak." i.m. p. 679.
52. WALLERSTEIN: i.m. p. 577-578.
53. BEREND T. Iván - RÁNKI György: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában KJK, Bp. 1979.
54. TÓTH József - CSATÁRI Bálint: Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. In: Területi Kutatások 6. (1983) p. 79.
55. TÓTH J. - CSATÁRI B.: i.m. p. 79.
56. BOURDIEU, P.: i.m. p. 19.
57. Lásd erről bővebben: MIKLÓSSY Endre: A kistérségi kapcsolatok Magyarországon. In: Településfejlesztés 1984/3-4. p. 61-64.
58. MIKLÓSSY E.: A területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői. In: Magyar Tudomány 1990/8. p. 882.

59. MIKLÓSSY E.: i.m. p. 883.
60. ÉGER György: Multietnikus határtérségek Közép-Európában. In: Régió 1993/3.
61. ERDŐSI Ferenc: Hátrány-e a határ mente? Figyelő, 1989. jún. 22. p.7.
62. TÓTH J. - CSATÁRI B.:i.m. p. 81-82.
63. Lásd erről bővebben: ÉGER György: A határmenti térségek társadalmi - települési jellemzői Magyarországon. In: Magyarságkutatás 1987. p. 215-216.
64. JOÓ R.: i.m. p.7.
65. HOROWITZ, Donald: Ethnic Groups in Conflict. University California Press, 1985. p. 234.
66. HOROWITZ, D.: i.m. p. 229-288.

AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYKÖRÉBE TARTOZÓ PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

I. Önálló kötetek

- A burgenlandi magyarság rövid története. Anonymus, Bp. 1991. 156. p. (második, bővített kiadás: 1994)
- Régió, etnikum, vallás. Demográfiai és településtörténeti tanulmányok. Anonymus, Bp. 1993. 101 p.
- Border, Region and Ethnicity in Central Europe. Ed. by György Éger and Josef Langer. Norea Verlag, Klagenfurt. 1996. 204 p.

II. Cikk, tanulmányok

- Az életkörülmények és az életmód főbb elemeinek alakulása a lakosság fontosabb státusz-csoportjai szerint a nyolcvanas évek elején = Ter. Stat. 1985. 6. (589-596.)
- A határmenti térségek társadalmi-települési jellemzői Magyarországon (p. 215-242.) In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve 1987. [Szerk.]: Kiss Gy. Csaba. Bp., ASTRA Print, 1987.
- A Drávaszög nemzetiségi viszonyai az elmúlt száz évben. (1880-1981) (p. 217-257.) In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve 1988. [Szerk.]: Kiss Gy. Csaba. Bp., OSZK Ny., 1988.
- A burgenlandi magyarságról = Hitel 2. 1989. 23. (23-24.)
- Éger György - Joó Rudolf - Székely András Bertalan: Egy magyar-horvát közös nemzetiségkutatás néhány településszociológiai tapasztalata = Magyar Tudomány 34. 1989. 1. (22-26.)
- A burgenlandi magyar szórvány 1920-1981. Demográfiai és településtörténeti vázlat. Magyarságkutatás 1989. 39-56. p.
- Régió, etnikum, vallás. A regionális jellemzők és az etnikai összetétel változása néhány magyarországi határtérségben 1880-1980 között (p.95-100.) In: Varietas historiae. /Tanulmányok Juhász Gyula 60. születésnapjára/. [Szerk.]: Diószegi László - Dippold Péter - Fejős Zoltán. Bp., OSZK Ny., 1990.
- Peremről peremre. Az egykori kőszegi járás térségének fejlődési pályája a 20. század folyamán. Magyarságkutatás 1990-91. 133-162. p.
- A történeti Gömör déli részének társadalomstatisztikai jellemzői. (1870-1980). Régió, 1990. 3. sz. 75-96. p.
- Az ausztriai kisebbségek helyzete a II. világháború után. in: Kulturális modell kutatások. Szerk.: Hidy Péter. Vita, Bp. 1991. 41. p.

- Changes of Ethnic Composition in Hungarian Border Regions, 1880-1980. in: Ethnicity, Minorities and Cultural Encounters. Ed. by Ingvar Svanberg. Uppsala Multiethnic Paper 25. Uppsala 1991. 31-38. p.
 - A svéd bevándorlási és menekültpolitika = Regio 3. 1992. 3. (135-153.)
 - Regionalizmus és kisebbségek. /Részletek egy készülő hosszabb tanulmányból/ (p. .) In: Magyarság és Európa. Esélyek és remények a Kárpát medencében. 1992. [Szerk.]: Szarka László - Molnár Gusztáv - Hornyik Miklós. Bp., Euro-Hungarica - Interetnica Alapítvány, 1992.
 - Regionalism and Minorities. in: Ethnic Life and Minority Cultures. Ed. by K. Borevi and I. Svanberg. Uppsala Multiethnic Papers 28. 1992. 9-13. p.
 - Multietnikus határtérségek Közép-Európában. Régió, 1993/3. sz. 34-55. p.
 - Region, Ethnicity, Religion. Changes of Regional Characteristics and Ethnic Composition in Certain Hungarian Border Regions Between 1880-1980. in: Small Nations and Ethnic Minorities in on emerging Europe. Slavica Verlag, München 1993, 132-137. p.
 - Triple Border Regions in Central Europe: The Case of Hungary and its Neighbours. in: Siirtolaisuus-Migration, Turku, 1994/4. 25-29. p.
 - Regionalism and Multiethnic Regions in Central Europe. in: Grenzenloses Österreich. Symposium, April 1994. 79-81. p
 - Etnikum, régió, vallás a hármashatárok menti településeken. in: Tér és Társadalom Szolnoki Nyári Egyetem, 1994. 156-162. p.
 - Adatok a burgenlandi magyarságról. Magyar Szemle, 1994. február, 178-186. p.
- Multiethnic Frontier Regions in Eastern Europe in: Regio. A Review of Minority and Ethnic Studies, 1995. Ed: Z. Fejős. p. 34-55.
- A határ két oldalán. (Az életkörülmények és életmód azonosságáról és különbségéről az osztrák-magyar határtérségben.) in: Agrártörtéti Szemle, XXXVI. évfolyam (1994) 1-4. sz. p. 160-166.
 - Régió és periféria. in: Magyarságkutatás 1995-96. Budapest, 1996. p. 237-246.
 - Gyepû vagy periféria? Néhány közép-európai határ menti térség hosszú távú demográfiai iránya. in: Iskolakultúra 1996. szeptember, p. 34-37.
 - Region, Border, Periphery. in: Border, Region and Ethnicity in Central Europe. Ed. by György Éger and Josef Langer. Norea Verlag, Klagenfurt, 1996. p. 15-29.

- The Border that Divides and Connects. Life-style, Living Conditions, Ethnic Preferences of the Hungarian Population Living in the Border Regions. in: Border, Region and Ethnicity in Central Europe. p. 99-119.
- Régió, határ, kisebbség. in: Modernizáció és regionalitás. A külpolitika térbeli összefüggései. A BIGIS-PEW Alapítvány közös kiadványa. Szerkesztő: Zsinka László. p. 59-84.
- Kettős tükörben. Etnikai preferenciák néhány közép-európai határtérségben. Pro Minoritate, V. évfolyam, 3. szám /1996/ősz/, p. 95-106.
- Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. in: A mai világ és a jövő forogatókönyvei. Szerkesztette Varga Csaba és Tibori Tímea. Budapest, 1997. p. 223-242.
- Régiók Közép-Európája. A regionalizmus néhány típusa Nyugat- és Közép-Európában. in: Közép-Európa az integráció küszöbén. Szerkesztette, Kovács Éva és Zsinka László. Teleki László Alapítvány. Budapest, 1997. p. 60-63.
- A határ, ami elválaszt és összeköt. Életmód, életkörülmények, etnikai preferenciák az országhatár mentén élő magyar népesség körében. in: Limes, 1997/2. szám p. 87-116.
- Táj, ember, történelem. Gondolatok Viga Gyula könyve kapcsán. in: Limes, 1997/2. szám p. 163-167.
- Intézet a határon. in: Régió, 1997. 3-4. szám, p. 175-180.
- Lo specchio a due facce. Preference etniche in alcune regioni di confine dell' Europa Centale. in: Etnia? Sia se volete che sia. Futuribili 1998. Ed. by Alberto Gasparini. p. 327-342.
- A Pinka partján. Az őrvidéki/burgenlandi magyarság szociológiai jellemzői. Limes, 1998/1. szám p. 123- 131.
- A kisebbségi identitás típusai és szociológiai jellemzői a határmenti térségekben. Kézirat, Budapest, 1998.p.10.
- Az eurorégió, mint az európai integráció sajátos térbeli vetülete. Külpolitika, IV. évf. 4. Szám /1998.tél/, p.76-87.
- The Two-sided Mirror: Ethnic Preferences in Some Central European Border Regions. In: Expanding European Unity – Central and Eastern Europe. Yearbook of European Studies. Ed. By László Marác. Rodopi, Amsterdam-Atlanta, 1999.p.151-171.
- Eurorégiók Keleten és Nyugaton – ami közös és ami különböző. In: Globalizáció és nemzetépítés. Szerk. Bárdi Nándor Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999.p. 215-232.

- Vallás, etnikum, régió. Néhány közép-európai határrégió vallásszociológiai jellemzői. In: Limes, 1999/3-4.szám p.187-208.